

**Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
Ivana Lučića 3**

Diplomski rad
OSMANSKO-HABSBURŠKA GRANICA OD
ŽITVANSKOG DO SRIJEMSKO-
KARLOVAČKOG MIRA

Kandidat: Edin Muftić

Mentor: dr. sc. Nenad Močanin, red. prof.

Komentor: dr. sc. Hrvoje Petrić, docent

Zagreb, svibanj 2013.

أرى خلل الرماد وميض جمر
فإن النار بالعيدان تذكي
فقلت من التعجب ليت شعري
وأخشى أن يكون لها ضرام
وأن الحرب مبدؤها الكلام
أيقاظ أمية أم نيام^(١)

Nasr bin Sajjar (663–748)

SADRŽAJ

1. UVOD.....	4
2. ŠTO SU „BORDER STUDIES“?.....	5
3. ŠTO SU GRANICE?.....	7
3.1. DIVIZIVNA ULOGA GRANICE.....	7
3.2. LEGITIMACIJSKA ULOGA GRANICE.....	9
3.3. ETIMOLOGIJA „GRANICE“.....	10
4. ŠTO SU POGRANIČJA?.....	12
4.1. LATTIMOREOV KONCEPT POGRANIČJA.....	13
5. OSMANSKO-HABSBURŠKA GRANICA.....	16
5.1. MAKROHISTORIJSKE DIMENZIJE OSMANSKO-HABSBURŠKE GRANICE.....	16
5.2. ORIJENTALISTIČKO VIĐENJE OSMANSKO-HABSBURŠKE GRANICE.....	17
5.3. HABSBURŠKO ISKUSTVO.....	17
5.4. OSMANSKO ISKUSTVO.....	19
6. OSMANSKO-HABSBURŠKO POGRANIČJE.....	24
6.1. POVIJESNI OKVIR OSMANSKO-HABSBURŠKOG POGRANIČJA.....	24
6.2. ADMINISTRACIJA OSMANSKOG POGRANIČJA.....	26
6.3. POREZNE OBVEZE NA OSMANSKOM POGRANIČJU.....	30
6.3.1. REDOVITE OSMANSKE POREZNE OBVEZE.....	30
6.3.2. NEREDOVITE OSMANSKE POREZNE OBVEZE.....	33

7. „GAZIJSKA“ DIMENZIJA OSMANSKO-HABSBURŠKOG POGRANIČJA.....	36
7.1. GAZA I GAZIJE.....	36
7.2. RATNI PLIJEN.....	38
7.3. TIMARSKI SUSTAV OSMANSKOG POGRANIČJA.....	41
8. EKONOMSKO ISKORIŠTAVANJE POGRANIČJA.....	47
8.1. VLAŠKA KOLONIZACIJA.....	50
8.2. STRATEŠKI POLOŽAJ DRAVSKE ARTERIJE.....	52
8.3. ISKORIŠTAVANJE DRVNE GRAĐE NA POGRANIČJU.....	55
8.4. UTJECAJ GRANIČNOG POLOŽAJA NA UBRZAVANJE DEZERTIFIKACIJE.....	57
8.5. DEMOGRAFSKA STRUKTURA OSMANSKOG POGRANIČJA....	59
8.6. GRANICA OKOM EVLIJE ČELEBIJA.....	62
8.7. KRIZA OSMANSKOG XVII. STOLJEĆA.....	68
9. KARTOGRAFIJA OSMANSKO-HABSBURŠKOG POGRANIČJA... 	73
9.1. SRIJEMSKO-KARLOVAČKI MIR.....	76
9.2. RAD KOMISIJE ZA RAZGRANIČENJE.....	80
10. POSLJEDICE SRIJEMSKO-KARLOVAČKOG MIRA.....	86
11. GRANIČNI ORIJENTALIZAM.....	91
12. ZAKLJUČAK.....	95
13. SLIKOVNI PRILOZI.....	97
14. IZVORI.....	105
15. LITERATURA.....	108

1. UVOD

Kako napisati historiografski rad koji bi uspješno konceptualizirao višedimenzionalne promjene osmanske i habsbuške ideje „granice“ tijekom XVII. st. Međunarodni istraživački projekt “Triplex Confinium” je kao svoj *raison d'etre* postavio (uz ostale historiografske izazove) traženje odgovora na ovo pitanje. Ovo nije neobično ako znamo da je formiranje prve troimperijalne granice u modernom smislu riječi zapravo rođenje „Triplex Confiniuma“ – 26. siječnja 1699. Ipak, mirovni ugovor u Srijemskim Karlovcima ne predstavlja početak, nego upravo dovršetak procesa koji je započeo više od 160 godina ranije. Ovaj rad pokušava analizirati kako su specifične vojno-strateške i socio-ekonomske okolnosti uvjetovale postupno kristaliziranje ideje o „granici“ u osmanskoj i habsburškoj imperijalnoj ideologiji od sporazuma koji je označio točku preokreta u osmansko-habsburškoj konfrontaciji – Žitvanskog mira na početku XVII. st. do sporazuma koji je mnogo jasnije označio točku početka nedvojbene habsburške hegemonije u srednjodunavskom području. Utoliko je *case-study* čiji zaključci mogu biti iskorišteni pri analizama drugih pograničnih sustava europskog ranog novog vijeka. Koliko pritom mogu pomoći spoznaje do kojih je došla historiografija – posebno sve plodnija grana suvremene historiografije - „border studies“?

2. ŠTO SU „BORDER STUDIES“?

„Border studies“ danas, početkom XXI. stoljeća, nakon osjetnog pada interesa tijekom ere hladnog rata, ponovno postaje popularna historiografska disciplina. Ovo je vjerojatno logična posljedica promjena na globalnoj razini nakon 1989. formiranjem novog geopolitičkog krajolika svijeta – stvaranjem novih granica (čak i u srcu Europe) s jedne te sve brže globalizacije (socio-ekonomske, vojno-strateške, kulturno-civilizacijske, institucionalne), mondijalizacije, regionalnih integracija (EU), koje više nego ikad prije obnavljaju u Europi zanimanje za povijest granica (poglavito granica srednjovjekovne i ranonovovjekovne Europe).¹ Ekspanzijom Europske Unije integriranjem zemalja s istočne strane nekadašnje „Željezne zavjese“ Europa je kroz samo nekoliko godina postala novi veliki centar „border studies“, nakon desetljeća gotovo potpune izoliranosti ove discipline unutar granica SAD-a.² Ne treba zaboraviti da je Europska Unija (barem dijelom) formirana s jasnim ciljem održavanja mira među državama opterećenima teškim nasljeđem dva svjetska rata pa ulaganje ogromnih sredstava u historiografsko proučavanje problematike međudržavnih granica treba gledati i u ovom svjetlu. Jedan od preduvjeta ulaska u Europsku uniju za državu-kandidata je i nepostojanje bilo kakvih ozbiljnih graničnih problema sa susjedima-članovima. Na prvi pogled paradoksalno, iako su procesi političke i gospodarske integracije danas osjetno snažniji, „granica“ je istovremeno postala sve popularnija historiografska tema, do razine da je i sam pojam „granice“ epistemološki postao tijekom posljednja dva desetljeća toliko mnogostran i proturječan da su historiografske paradigme razvijene u XX. st. danas postale neupotrebljive.

Svakodnevno svjedočimo kako princip državnog suvereniteta unutar novog naddržavnog okvira doživljava korjenite transformacije zamijenjen novim centralnim institucijama. Značenje granice u eri globalizacije više nije konstantno, budući da političke transformacije mogu „stare“ granice učiniti „jačima“ ili „slabijima“, ponekad oboje istovremeno (*selective openness*).³

Upravo stoga se tijekom XX. st. profiliralo nekoliko temeljnih metodoloških pristupa „border studies“ temeljenih na različitim teorijskim postavkama. Ipak, tek devedesetih godina XX. stoljeća pojavili su se produktivniji pristupi temeljeni na poststrukturalizmu i metodološkom približavanju antropologiji, koji kao svoj cilj definiraju analizu funkcionalne

¹ Paasi 2011, 11; Roksandić 2003, 23

² Paasi 2011, 12

³ Ibid.

uloge granica, njihove uloge barijera, te njihove „vidljivosti“ odnosno „nevidljivosti“.⁴ Trenutni procesi ekonomske integracije poslije Hladnog rata natjerali su povjesničare da razviju nove pristupe shvaćanju transformacije pograničnih sustava iz barijera u prostore aktivne interakcije. Ova tendencija je posebno snažna u zemljama EU-a, gdje je temeljni ideološki motiv ovih istraživanja bio ciljano reducirati ulogu granica u ranijim periodima.⁵ Također, u post-hladnoratovskoj eri je primjetna i snažna tendencija fuzije pristupa razvijenih u različitim humanističkim znanostima u jednu koherentnu struju koja pripravlja teren jedinstvenoj disciplini s vlastitim ciljevima, konceptima, teorijama i metodama. Istovremeno, mnogi povjesničari su pozvali na jače otvaranje prema drugim historiografskim disciplinama i drugim društvenim i humanističkim znanostima. Jasno je da „border studies“ predstavljaju izazov koji zahtijeva perpetualnu teoretizaciju, a ne oslanjanje na čvrstoj teorijskoj podlozi. Sveobuhvatno shvaćanje koncepta granice mora inkorporirati i njene fizičke i socijalne aspekte te se uvijek mora u obzir uzimati kao cjelina, bez obzira na razlike entiteta s njene dvije (ili tri) strane.

⁴ Paasi 2011, 17

⁵ Ibid.

3. ŠTO SU GRANICE?

3.1. DIVIZIVNA ULOGA GRANICE

Za razliku od bilo koje dvostrane granice u europskoj povijesti — počevši od granice između „civilizacije“ i „barbarstva“ kao temeljni identifikacijski element helenske civilizacije (ili granice između 'arab i 'aġam u arapskoj civilizaciji), preko granice Juga i Sjevera pa Istoka i Zapada, preko pojave modernih nacionalnih ideja i sakralizacije nacionalnih razgraničenja u XIX. st. sve do najnovijih hladnoratovskih i post-hladnoratovskih europskih iskustava (EU i „ostatak“ Europe s „druge strane Željezne zavjese“) — svaka trostrana pa čak i višestрана granica pretpostavlja posebni historiografski izazov.⁶ Pogotovo ako znamo da su granice u ljudskom mišljenju i iskustvu sve uvjetnije, a opet istovremeno sve jasnije, što se često može preslikati i na ranije periode europske povijesti. Problematika granice izvire iz njene sposobnosti da uporno odolijeva svim pokušajima njenog empirijskog razumijevanja. Točke gledišta geografa, povjesničara, ekonomista ili pak pravnika specijaliziranog za međunarodne odnose stoga se nužno razlikuju. Za istraživača ekonomske povijesti fokus interesa bit će proučavanje mobilnosti kapitala kroz „stare“ i „nove“ granice te njegova kontrola, odnosno nedostatak iste. Oni povjesničari kojima je fokus interesa ekohistorija okreću se temama o utjecaju granica („vidljivih“ i „nevidljivih“) na ekosustav. Povjesničari specijalizirani za političku povijest su granice promatrali (oslanjajući se primarno na pisane izvore „visoke politike“) kao linije razdvajanja i stabilizacije državnog poretka u „anarhičnom“ svijetu. Oni pak istraživači čiji je znanstveni interes povezan sa specifičnim viđenjima granice pojedinca ili grupa na lokalnoj razini, mapiranje života ovih pojedinaca i grupa te njihovog specifičnog iskustva granice najčešće temelje na terenskim istraživanjima na „mikrorazini“.

Vjerojatno najutjecajnija studija političke povijesti „granica“ je ona Malcolma Andersona „*Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*“ (1996.). Anderson granice vidi istovremeno (ponajprije na francuskom primjeru) i kao institucije i kao procese. Kao institucije granice su stvorene političkim odlukama i regulirane pravnim tekstovima.⁷ Kao procesi definirane su uvijek iznova permutacijama vlastitih elemenata pokretanih permanentnom dinamikom faktora „odozgo“ i „odozdo“.⁸

⁶ Roksandić 2003, 23

⁷ Anderson 1996, 1-3

⁸ Ibid.

Riječ krajina/granica (eng. *frontier, border, boundary*) u američkoj svijesti priziva vrlo specifične ideje – slike Divljeg zapada i stoljetne američke odiseje prema Zapadu i pacifičkoj obali. Arhetip ove slike je šerif koji kontrolira sve aspekte života na granici gdje se središnja državna vlast gotovo i ne osjeća. Elementi ovog specifičnog sustava su mali pogranični gradovi koji svoj prosperitet duguju, u velikoj mjeri, „ekonomiji pljačke“, bezakonje, ali istovremeno i poseban „granični pravni sustav“. Veći dio XX. stoljeća svaka je diskusija o granicama stoga bila pod dominantnom „tezom o granicama“ Fredericka Jacksona Turnera. Turner je pisao o formiranju američkog državnog iskustva ekspanzijom političkog entiteta prema „praznoj zemlji“ na Zapadu.⁹ Iako mu je bilo jasno da ona nije „prazna“, istovremeno je jasno odijelio od europskog iskustva gdje granice prolaze kroz gusto naseljene, urbanizirane regije, što dakako nije bio slučaj s „linearnim“ tipom granice u SAD-u.¹⁰ Za Turnera ovaj novi tip granice bio je utjelovljen u stoljetnoj ekspanziji kolonista – granica više nije nužno samo granica među političkim entitetima, ona postaje istovremeno i proces vojno-političke/socijalne/ekonomske transformacije i mjesto gdje se taj proces odvija.¹¹ Američki granični sustav ima „druge“ – Indijance koji neprestano pokušavaju prijeći granicu „civilizacije“ i „kaosa“. Kako ovi „drugi“ nebi predstavljali realnu ili tek potencijalnu prijetnju poretku, stvorene su granice, kao socio-ekonomske i političke konstrukcije, s jasnim ciljem razdvajanja, konstrukcijom prepreke između dvije strane.

Jednom formirane, granice postaju realnost koja beziznimno utječe na sve obrasce svakodnevnog života. Često pak bivaju transformirane u posebne institucije s vlastitim pravilima, od kojih neka postoje isključivo kako bi osiguravali perpetuiranost već uspostavljenih obrazaca, kao i u svim drugim institucionalnim strukturama. Demarkacija i uprava granicama često je bilateralno dogovorena, ali njihov oblik može ovisiti i o „odnosu snaga“, kad njihovo formiranje predstavlja, čak i kad postignuto bilateralnim dogovorom, „diktat jače strane“, a svaka eventualna promjena može dovesti do obnove neprijateljstava. Stoga i sukob oko granica ponekad izvire iz načina njihovog formiranja, ili zbog promjena u političkim i/ili socio-ekonomskim okolnostima, koje postojeći granični sustav čine zastarjelim i neodgovarajućim novim okolnostima. One tada, kao relikv starih vremena, moraju biti rasformirane i zamijenjene novima, kako bi put bio postupno otvoren ubrzanim procesima državnog centralizma (tijekom XVIII. st. u primjeru kojeg analizira ovaj rad). S druge strane,

⁹ Stein 2007, 14; Manero 2011, 303

¹⁰ Ibid; Ibid.

¹¹ Stein 2007, 15

„pograničja“ mogu pak relativno brzo biti transformirana u „zonu tranzicije“ u regijama stabilnosti.

Upravo postojanje više ili manje stabilne granice direktno utječe na stabilnost/nestabilnost pozadine. Često elita s jedne strane granice može zaključiti da opasnost „s druge strane granice“ uvjetuje postupno transformiranje civilnog područja u vojnu zonu. U ekstremnijim slučajevima, ovakva zona i formalno postaje „corpus separatum“ s posebno uređenim odnosima gdje granica između civilnog i vojnog nije uvijek najjasnija. Ovo je posljedica činjenice da sve granice kreiraju ili pak reflektiraju suprotstavljene interese. Konstruirane kao sredstvo zahvaljujući kojem prostor i njegovi stanovnici mogu biti uređeni, ali istovremeno i hijerarhizirani i kontrolirani, njene demarkacije su često izvedene potezom „elita“ (ovo je posebno vidljivo u primjeru kojim se bavi ovaj rad) koje često adekvatno ne poznaju stanje na terenu, djelujući iz pozadine gdje nužno vladaju bitno drugačiji socio-ekonomski uvjeti.

Ovu paradigmu je na prvi pogled gotovo nemoguće aplicirati na srednji- i jugoistočno-europski primjer zbog posebnog povijesnog iskustva ove regije. Ipak, osmansko-habsburška granica predstavljala je, uz vlastite specifičnosti, najbolji primjer upravo ovakvog graničnog sustava.

3.2. LEGITIMACIJSKA ULOGA GRANICE

U ovom kontekstu, uz divizivnu ulogu granice, treba spomenuti i vrlo inspirativnu teoriju Pierrea Bourdieua oko legitimacijske uloge „granice“. Za Bourdieua je pitanje prostorne lineacije granice prije svega pitanje društvenog/duhovnog poretka pojedinog entiteta, odnosno njegova legitimacija, s jedne strane, te interiorizacija, s druge, samim činom ove lineacije.¹² Za Bourdieua ipak nije bitan sam obred lineacije nego njegovo instituiranje jer se njime (i isključivo njime) posvećuje jednu granicu imanentnu određenom poretku, dok je granica, kako god bila izvedena u prostoru, uvijek proizvoljna.¹³ Konzervativni Rimljani, koji su stoljećima vjerno održavali ove obrede lineacije prostora iako im značenje samih obreda u historijskom periodu više nije bilo jasno, dobro su poznavali koncept ove legitimacijske funkcije rituala koji daje sadržaj „golom“ značenju granice (crte) čiji prelazak (prestupanje),

¹² Roksandić 2003, 5

¹³ Ibid.

ako ritual to ne dopušta, predstavlja izravnu prijetnju legitimnom poretku (ovako je osnovan sam Rim). Lineacija se uvijek realizira kao legitimacija podjele ovog društvenog/duhovnog poretka, bez koje pojedini entitet ostaje tek apstrakcija, lišena stvarnog značenja. Historiografski su pritom najizazovniji problemi „strukturne naravi“ elemenata ovakve prostorne lineacije riječima Braudela: „...neprekidne prisile prostora, kolektivne 'psihologije' i ekonomske nužnosti, naime, sve one duboke, ali na prvi pogled teško prepoznatljive sile, osobito onima koji ih žive, kojima izgleda da se one podrazumijevaju i da ne postavljaju nikakav problem. Današnji jezik te stvarnosti naziva 'strukturama'. M. Foucault ovaj proces naziva „odvojiti se“ - neka civilizacija stanovitu poricanu vrijednost odbacuje s onu stranu svojih granica i ispravnog toka svoga života. „Mogli bismo prikazati povijest granica, tih opskurnih čina, nužno potisnutih nakon samog izvršenja, pomoću kojih neka civilizacija odbacuje nešto što će za nju biti Izvanjsko; i tijekom cijele njene povijesti ta izdubena praznina, taj prazni prostor kojim se ona izolira, određuje je isto kao i njene vrijednosti. Jer ona svoje vrijednosti stiče i održava u povijesnom kontinuitetu; međutim, u tom području o kojemu želim govoriti, ona vrši svoje bitne izbore, ona vrši 'razdvajanje' koje joj daje sliku vlastite pozitivnosti; u tom se razdvajanju nalazi ona prvobitna gustoća u kojoj se ona oblikuje.“¹⁴ Ovo Braudelovo stajalište u načelu odgovara Bourdieuovu, naglašavajući temeljni legitimacijski princip lineacije granice. Oba stajališta, kako ćemo vidjeti, savršeno oslikavaju prirodu osmansko-habsburške granice.

3.3. ETIMOLOGIJA „GRANICE“

I etimološki u mnogim jezicima svijeta granica je povezana s „određivanjem, odvajanjem, uspostavljanjem“ linije razdvajanja „civilizacije“ prema „barbarstvu“. U arapskom jeziku najraširenija riječ koja odgovara semantičkom okviru „granice“ (*ḥadd*, pl. *ḥudūd*) je masdar glagola *ḥadda* s temeljnim značenjem „odrediti, odvojiti, razdvojiti, ograničiti, razgraničiti, demarkirati, limitirati“. I najraširenije latinske riječi za „granicu“ odgovaraju istom semantičkom okviru (*metae, termini, fines, limites*). Pogrešno bi ipak bilo tvrditi da pojmovi, koji na različitim jezicima odgovaraju semantičkom okviru „granice“, nužno i sinonimi. Ovo nije bio slučaj čak ni na „istoj strani“ granice jer je upotreba pojmova kroz duga tri stoljeća ranog novog vijeka bila mnogo više nego danas sociokulturno konotirana. Ukoliko je pak riječ o pojmovima s „različitih strana“ granice, to je teže govoriti o

¹⁴ Braudel 1990, 58-61

nekoj sinonimiji. Posebno je ovo slučaj na tromeđi. Ako pozornost obratimo na samu riječ „tromeđa“, odnosno drugi dio složenice („međa“), pronaći ćemo istu riječ koja se javlja u toponimu dijela granice Cazinske krajine s lijeve obale rijeke Une, nasupot Banije i Korduna, koji je tradicijski u pučkim govorima nazivan (ovo je i danas često slučaj) „suha/suva međa“ ili „sumeđa“.¹⁵ Koji je semantički okvir obuhvaćala riječ „međa“ u ranom novom vijeku? Odgovor pruža Belostenec koji u Gazofilaciju latinski pridjev „*Confinis*“ uparuje s hrvatskim „*Mejaski, megyaski*“, a pluralnu imenicu „*Confinia*“ s hrvatskom „*Kraine, mejastva, kotarenya*“.¹⁶ Otuda za Belostenca latinski „*Confinium*“ odgovara hrvatskom „*Konecz zemlye, gdesze z-drugum zesztaje, mejas, kotar*“.¹⁷ Uočljivo je međutim da Belostenec ne navodi široko rasprostranjenu slavensku riječ „granica“, čak niti u prijevodu latinskog „*Confinium*“. Ovo je još čudnije ako znamo da ovaj korijen Belostencu nije nepoznat (budući da latinski „*Limitaneus*“ uparuje s hrvatskim „*Kotarszki, Granichni, krainszki*“), ali je njegovo težište na razgraničenju (procesu) a ne granici (stanju).¹⁸ Isto to vrijedi i za pojam „međa“ kao granice, razgraničenja (*Mejay ili megya - Limes, terminus, fines, lapisfinalis, meta, confinium*).¹⁹ Dakle, za razliku od „*krajine*“, koja je značenjski slojevitija, s naglašenim prostornim značenjem, u slučaju „*granice*“ težište je na onome što „granična linija“ dijeli, razdvaja, sučeljava, itd. Također, ne treba zaboraviti da je Belostenec Gazofilacij napisao prije Srijemsko-Karlovačkog mira, što može objasniti odsustvo pojma „granica“, koji je nesumnjivo znatno učestaliji nakon Karlovačkog mira 1699, tj. nakon međunarodno-pravnog razgraničenja, kada i pojam „krajina“ postupno gubi značenje koje ima u Belostenčevo vrijeme te postaje tek sinonim pojmu „granica“ (tijekom XVIII. stoljeća).

¹⁵ Roksandić 2003, 27

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid, 28

¹⁹ Ibid.

4. ŠTO SU POGRANIČJA?

Termin granica, kako ga poznaje historiografija, preuzet je prvenstveno iz domene političke geografije kao „linija demarkacije *de facto* kontrole političkog entiteta“ (Anderson).²⁰ Granice su shvaćene kao konceptualni markeri, određeni pregovorima i definirani ugovorima sklopljenim između svih uključenih strana, u srednjo- i jugoistočnoeuropskom slučaju 1699.-1703., u teoriji zahvaljujući razvoju moderne diplomacije te u praksi zahvaljujući razvoju kartografije i novih metoda mjerenja zemljišta. Kao primjer ovaj rad prezentira osmansko-habsburšku granicu utvrđenu mirovnim ugovorom u Srijemskim Karlovcima 1699. i dug proces koji je do nje doveo.

Ovaj koncept „teritorijalne“ granice, koja određuje teritorijalni opseg državnog suvereniteta kroz njezinu ekskluzivnu kontrolu, je moguće aplicirati graničnim sustavima gdje je proces demarkacije definiran apsolutnim lokacionim odnosima, ali je mnogo teže aplicirati u slučajevima graničnih zona gdje su ovi lokacioni odnosi mnogo slabije definirani. Nemogućnost definiranja ovih lokacionih odnosa vodi definiciji pograničja (engl. *borderland*), posebne tranzicijske zone oko često vrlo porozne granice, odnosno područja gdje pojedinci koji u njemu obitavaju najčešće imaju osjećaj pripadnosti „hibridnom“ prostoru preuzimajući elemente kulturnih tradicija oba susjedna entiteta. Ovo je još više slučaj na prostorima gdje je granica uspostavljena na teritoriju ranije jedinstvenog socio-ekonomskog ili civilizacijskog krajolika, gdje skupine koje naseljavaju ovaj prostor često zadržavaju veze sa sličnim skupinama „s druge strane“, mnogo više nego sa skupinama različite socio-ekonomske baze „s iste strane“.²¹ Istovremeno, ne treba smetnuti s uma da je određena nepropusnost ovih graničnih sustava stvarala i perpetuirala istinske podjele među ovim skupinama – pravne ili socijalne, kulturne ili ekonomske, političke ili administrativne. U ranom novom vijeku odrediti područje pograničja nije lako, posebno u primjeru kojeg analizira ovaj rad. Stoga u ovom (predmodernom) smislu treba shvatiti pojmove granice i pograničja. Granica u modernom smislu riječi, kao dogovorena i redovito nadzirana demarkaciona linija, nije postojala do 1699., pa ni tada.

Dotad, na militariziranoj granici – a takva je osmansko-habsburška, limiti granice su bili jasno vidljivi u terenu postojanjem čvrstog fortifikacijskog sustava sa stalnim posadama

²⁰ Anderson 1996, 2

²¹ Stein 2007, 16

(oko 13000 vojnika na potezu osmanskog serhata 1643.) postavljenim na nasuprotnim stranama ove linije (iako su ove utvrde često mijenjale gospodare mijenjajući time limite granice). Tek sa Srijemsko-Karlovačkim mirom te dogovorenim razgraničenjem nakon njega ovaj sustav je pretrpio korjenitu transformaciju, stvaranjem prve međunarodno verificirane granice, personificirane u točki prozvanoj „Triplex confinium“ (Medveđak, Medviđa glavica, vrh Debelog brda, sjeverozapadno od Knina).

4.1. LATTIMOREOV KONCEPT POGRANIČJA

Na početku, budući da je definicija granice aplicirana na određeni geografski teritorij ali također i na populacije koje na tom teritoriju žive, povjesničar mora shvatiti kako tranzicijska priroda granice utječe na njih. Ljudi koji žive u tranzicijskoj pograničnoj zoni su drukčiji od ljudi koji žive izvan nje. Najčešće ipak nisu različiti od ljudi koji žive u tranzicijskoj zoni na suprotnoj strani granice. Kako je to opisao Owen Lattimore u svom eseju *“The Frontier in History”*: „često je moguće opisati populacije s obje strane granice zajedno, kao jednu zajednicu koja je funkcionalno prepoznatljiva iako ne i institucionalno definirana“.²² Lattimore dalje u tekstu donosi primjere krijumčarenja u koje su uključeni pojedinci s obje strane granice koji pomažu jedni drugima da zaobiđu zakone vlastitih država formirajući istovremeno vlastite „zakone granice“.

Na militariziranim granicama vojske na obje strane granice žive sličnim životom graničarenja i prepada na suprotnu stranu – životima koji ih razlikuju od podanika iste države u unutrašnjosti. Također, i ostali faktori utječu na formiranje veza među zajednicama na obje strane granice. Granice, često one uvjetovane imperijalnom dinamikom dvije ili više imperijalnih sila, redovito dijele populacije istog etniciteta, jezika, vjere ili povijesnog iskustva. Ovo je pogotovo slučaj s osmansko-habsburškom granicom koja dijeli stanovništvo istog jezika i vjere (uz dodatan element muslimanskog stanovništva iako isključivo s osmanske strane) te zajedničkog iskustva razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Identiteti pojedinaca i identiteti grupa na pograničjima su nužno u većoj dvojbi nego identiteti pojedinaca i grupa u pozadini zbog svijesti o svojoj višeslojnosti (*multiple identities*) pogotovo u tradiciji pograničja međusobno neprijateljski nastrojenih imperijalnih sustava kakav su ranonovovjekovni osmanski i habsburški.

²² Lattimore 1962, 470

Triplex Confinium je dakle, najkraće rečeno, prostor “konvergencije tri imperijalna pravna sustava”. Iz mikrohistorijske perspektive, težak život (ponajviše ruralnog) stanovništva s obje strane granice bio je dodatno otežan postojanjem dvostruke (ponegdje i trostruke) lojalnosti pojedinca. Pogotovo je ovo slučaj polu-nomadskog vlašskog stanovništva, koje je zbog primarno ekonomskih razloga bilo prisiljeno redovito prelaziti ove granice te živjeti u *de facto* “dvostrukom podložništvu”.

Paralelni razvoj krajini s obje strane granice podjednako se odrazio na agrarni kao i na urbani prostor. Na urbani u vidu stvaranja specifičnih „krajinskih gradova“ te agrarni u vidu stvaranja određenih tipova agrarnog pejzaža kao posljedica specifične ekonomije pograničja, u skladu sa zahtjevima ove vlaške (polu)ratničke organizacije, koja traži permanentnu pokretljivost i fluidnost.²³ Specifični zahtjevi ekonomije transhumantnog stočarstva (koncentrirani oko potrebe za ogromnim površinama koje ovakvim zajednicama uvjetuju (a istovremeno perpetuiraju) njihovu disperznu i mobilnu naseljenost), s periodičnim kretanjem između zimskih i ljetnih pašnjaka, rezultirali su oblikovanjem specifičnog urbanog pejzaža – gotovo potpunim izostankom razvoja većih urbanih centara uz istovremen razvoj brojnih brojnih patronomičkih zaselaka čija toponimija predstavlja trajnu ostavštinu ovog perioda.²⁴

Uspostavom novog, srijemsko-karlovačkog poretka 1699., transhumantna kretanja ovog stanovništva prestaju prvi put u povijesti biti dominantan čimbenik oblikovanja pejzaža. Opća militarizacija sad već teritorijalno izdvojenog prostora što ju provodi nova vojnokrajiška uprava stvorila je planski model stabilne naseljenosti sa sjedilačkom ratarskom proizvodnjom. Možemo stoga reći da je upravo uspostava trajne granice snažno utjecala na kretanje ljudi i roba, mnogo više nego trajna promjena imperijalne vlasti, kakvih je bilo i ranije. Ratni sukobi i uspostavljanje nove granice su presudno utjecali na mobilnost (odnosno zaustavljanje mobilnosti) stanovništva i dominantne smjerove migracija. Granična linija je prvi put jasno označena na terenu i postala „vidljiva“.

Primjer koji navodi Lattimore koristan je za ilustraciju još jednog obilježja života na osmanskoj granici. Prostor pograničja je uvijek aktivan, obilježen stalnim pokušajima pojedinaca ili grupa unutar pograničja da promijene vlastiti socio-ekonomski status. Granica je bila mjesto gdje je pojedinac mogao započeti novi život s novim mogućnostima – život vojnika je u ranom novom vijeku često bio mnogo primamljiviji od života seljaka (iako često opasniji), ako zbog ničeg drugog, a ono zbog koliko-toliko sigurne plaće koju donosi rad u državnoj službi u nekoj od pograničnih utvrda, a također i kao način bježanja od seljačkih

²³ Slukan-Altić 1999-2000, 323

²⁴ Ibid, 324

obveza, kako je to sjajno ironizirajući primjetio Howard.²⁵ Usporedba ove vlaške baze osmansko-habsburškog pograničja XVII. st. s albanskom situacijom XVII. st. zorno prikazuje kako niske razine produktivnosti te sve jači pritisak sve redovitijeg avariza tjeraju mnoge seljake u ovim pograničnim sandžacima da svoj položaj poprave vojnom karijerom (što vremenom vodi do pojačane islamizacije obje regije).²⁶

Ukratko, fenomeni simultane otvorenosti i zatvorenosti te izolacije i penetracije konstituiraju kompleksnu dijalektiku političkih, socio-ekonomskih, vojno-strateških i kulturnih faktora kao inherentno obilježje gotovo svih pograničja, posebno osmansko-habsburškog, što ih čini posebno zanimljivim područjem istraživanja „border studies“. „Border studies“ pokušavaju analizirati kako su transformacije ove zone istovremeno kreirale (i bile kreirane) vojno-političke strategije te socio-ekonomske strukture i identitete (kolektivne i individualne).

²⁵ „*Doduše, plaća nije isplaćivana redovito, ali ako je vojnik preživio sve bolesti o borbe, ako ga nisu opljačkali kolege, ako se nije propio ili prokockao svoju sreću. onda su mu plijen, otkupnina i pljačka mogli donijeti kapital za pokretanje vlastitog biznisa.*“ (Howard 2002, 36)

²⁶ Močanin 2006, 210

5. OSMANSKO-HABSBURŠKA GRANICA

5.1. MAKROHISTORIJSKE DIMENZIJE OSMANSKO-HABSBURŠKE GRANICE

U kontekstu „border studies“ osmansko-habsburška granica bila je predmet nemalog interesa. Spomenut ću ovom prilikom dvije „makrohistorijske“ studije. William McNeill u „*Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*“ granicu vidi kao kariku sustava euroazijskih imperijalnih sila koje je u međusobnoj ravnoteži držalo isključivo oslanjanje na stoljećima gotovo nepromijenjen način ratovanja „otvorenog bojišta“.²⁷ Kad je Osmansko carstvo, kao posljednji pravi predstavnik „stepskih carstava“, bilo prisiljeno napustiti ovaj model i pristati na formiranje granice na habsburško-mletačkoj fronti, čitav klasični euroazijski sustav je doživio propast.²⁸

S druge strane, koliko višeslojna može biti ova problematika možda najbolje pokazuje studija „*Histoire de Frontières l'Autriche et l'Empire Ottoman*“ francuskog povjesničara Jeana Nouzillea. Autor osmansko-habsburšku granicu promatra kroz „mommsenovsku“ sliku rimskog limesa, odnosno kao tek produžetak dunavskog dijela rimskog limesa.²⁹ Iako ovaj pogled na prvi pogled izgleda anakron, čak i smiješan, činjenica je da je osmansko-habsburška granica bila najsustavniji pogranični sustav što ga je Europa poznavala od vremena rimskog limesa do Hladnog rata. Iako sustav nikad nije bio potpuno nepropusan, većina infrastrukture je ostala sačuvana (nakon korjenitih terezijanskih reforma tijekom XVIII. st.) do formalnog kraja ove granice gotovo dva stoljeća kasnije - 1881. Golem teritorij bio je administrativno odvojen i kao *corpus separatum* administrativno podređen središnjim vlastima i vojnim potrebama Ratnog vijeća istovremeno potpuno ignorirajući socio-ekonomske strukture na terenu. Uspostavljen je i detaljniji sustav provjere svih koji prelaze granicu – sustav stroge karantene za posjetitelje s osmanskih teritorija (deset dana ili dvadeset u vrijeme epidemija). Ali, vremenom, tijekom devetnaestog stoljeća, nužnost administrativne odvojenosti ovog teritorija je došla u pitanje zbog čega je sustav napokon rasformiran.

²⁷ Drugo, treće, četvrto poglavlje knjige – „*Ottoman advance to 1570*“, „*Time of Troubles 1570-1650*“, „*The Victory of the Bureaucratic Empire*“.

²⁸ Weigand (*American Anthropologist* 67 (1965)) 1965, 1605

²⁹ Stein 2007, 4

5.2. ORIJENTALISTIČKO VIĐENJE OSMANSKO-HABSBURŠKE GRANICE

Osmansko-habsburška granica je često bila opisivana kao jasna razdjelnica između sukobljenih država i civilizacija – s jedne strane kršćanski Zapad, s druge Islamski istok. Tragovi ove škole mišljenja mogu se prepoznati i u recentnijim radovima, poput „*Povijest Mađarske: Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*“ Geze Palffyja koji tvrdi: „*Ugarska je, dakle, za Osmanlije sve do kraja ostala tek bastion obrane islama na zapadu, gdje vrijeme za izgradnju istinskog svakodnevnog uređenja – izuzevši prvu polovicu XVII. stoljeća s mirnijim razdobljima – zapravo nikada nije ni bilo, izuzevši samo nekoliko vojničkih centara (Budim, Temišvar, Pečuh), kao i južna područja koja su izgubila svoje mađarsko stanovništvo.*“³⁰ U jednom trenutku autor čak opasno klizi u neznanstvena ideološka zastranjenja: „*Nakon okupacije (period osmanske vlasti – op. E. M.) građanski život novog, poglavito srpskog, vlaškog i bosanskog stanovništva jedva se pak u drugoj polovici XVI. st. razlikovao od ostalih promatranih mjesta na Balkanu. Osmanski je pohod, dakle, Balkan donekle gurnuo u Ugarsku.*“³¹ Ideja „Antemurale christianitatis“ ovdje je jače nego igdje drugdje povezana s idejom gazijskog ratovanja čiji su Osmanlije posljednji predstavnici u posljednjem periodu klasične islamske civilizacije. Ovaj rad pokazat će neodrživost ovih, još uvijek snažno ukorijenjenih, orijentalističkih ideja.

5.3. HABSBURŠKO ISKUSTVO

Na samom početku ranog novog vijeka u srednjodunavskom prostoru su se učvrstile dvije imperijalne sile čiji su epicentri moći bili izvan ovog prostora - Osmansko Carstvo sa svojim vazalnim državama te Habsburška Monarhija sa zaleđem zemalja Svetog Rimskog Carstva. Iako su obje države bile stoljetni neprijatelji („dihotomija križa i polumjeseca“) pogranične strukture funkcionirale su gotovo identično. Budući da su obje države imale duge kontinentalne granice, kako u Europi tako i na Bliskom istoku, s neprijateljski nastrojenim državama na suprotnim stranama (Francuska i Osmansko carstvo u habsburškom slučaju, Habsburška Monarhija i Safevidska Perzija u osmanskom), više puta su se u XVII. st. našli u neugodnoj situaciji u kojoj su bili prisiljeni voditi rat na dvije fronte. Ovo je uvjetovalo konstantne oscilacije u jačini graničnog obruča oba imperijalna sustava (što je dakako

³⁰ Pallfy 2010, 45

³¹ Ibid.

suprotna strana redovito iskorištavala u vlastitu korist). Ako promatramo Habsburšku Monarhiju i Osmansko Carstvo s pozicija „nove historije“, u procesima dugog trajanja (socio-historijski, ekonomsko-historijski, kulturno-historijski), kao civilizacije, pitanja dinamike zajedničkog osmansko-habsburškog pograničja postaju još zanimljivija. Ova dva imperijalna sustava su kroz čitav period (1526.-1699.) uvijek iznova realizirani i remodelirani, dijelom ovisno o vlastitim imperijalnim ambicijama, dijelom natjerani geopolitičkim okolnostima na koje nisu mogli utjecati, istovremeno zadržavajući *status quo* na terenu do „konačnog rješenja“ u Srijemskim Karlovcima. Penetrirati tako multidimenzionalno povijesno iskustvo granice nije lagano. Ovo je pogotovo tako ako uzmemo u obzir da ona zahtijeva istovremeni pristup „Historije odozgo“ te „Historije odozdo“ gdje i jedan i drugi pristup preuzima posebne zadaće. Historiografija pograničja stoga mora biti prepoznatljiva u svojim imperijalnim horizontima (dakle „odozgo“) ali istovremeno i u vlastitoj regiji u njenom historijskom smislu (dakle „odozdo“) - „upitne lojalnosti“ podanika na granici, povijest podijeljenih mentaliteta, potčinjavanja, banditizma te herojskog patosa.

Habsburgovci su od početka ovog perioda redovito birani za češke te ugarske i hrvatske kraljeve uz što su bili carevi Svetog Rimskog Carstva – dimenzija njihove imperijalne moći koju u narednom periodu neće zanemariti. S dubinskim osmanskim prodorima sve do jezgre srednjoeuropskog prostora do 1566. godine, habsburškim „pacifikacijama“ Češke te Ugarske i Hrvatske u istom periodu, trojnom podjelom Poljsko-litavske unije te usponom Pruske i Rusije kao posljedicom, srednjodunavski prostor postaje bojište žestoke imperijalne konfrontacije. Sve tri imperijalne sile (a posebno habsburška) su ovaj prostor doživljavale u utilitarnim terminima – kao gotovo nepresušan ekonomski i vojni izvor, ali istovremeno i kao prikladno mjesto za vlastite “modernizacijske” projekte i polazišnu točku za daljnje teritorijalno širenje. Ovo je bio slučaj i s osmanskom ekspanzijom na zapad, ali upravo će habsburški “Drang nach Osten” ubrati plodove, iako tek na kraju ovog perioda. Mnogi među ovim projektima tijekom XVIII. st. doživjet će neslavan krah, prvenstveno zbog perifernog položaja ove regije u odnosu na imperijalne centre, postojanja zajednica koje su teško prihvaćale bilo kakvu centralnu vlast i njene reformatorske projekte vidjeli kao zadiranje u vlastita prava, te političke nestabilnosti koja ni nakon potpisivanja Srijemsko-Karlovačkog mira nije u potpunosti otklonjena.

Ovo sve ne bi bilo ostvareno bez prosvjetiteljstva. Era prosvjetiteljstva inaugurirala je postupno revolucionarna shvaćanja o novim (dotad uglavnom zanemarenim) obvezama Države – nužnost regulacije i kontrole novouspostavljene granice te zaustavljanje prokograničnih prepada i „ekonomije pljačke“. Tek će provođenje prosvjetiteljskih reformi

omogućiti „Dunavskom imperiju“ da prvi put u svojoj povijesti dobije stratešku dubinu kroz novu balkansku dimenziju. U vrijeme potpisivanja Srijemsko-Karlovačkog mira činilo se da *Staatswerdungsprozess* Habsburške države napokon donosi opipljive rezultate – formiran tijekom prethodnih 160 godina kroz ideološku matricu habsburške politike, obilježenu strukturalnom i funkcionalnom međuovisnošću prosvjetiteljskog apsolutizma, ekonomskog merkantilizma, te katoličkog identiteta države u paralelnom ratu s islamom i protestantizmom. Nakon uspješnog završetka Bečkog rata serija prosvjetiteljskih projekata koju je trebao inaugurirati novi mirovni sporazum je trebala biti aplikacija merkantilističkih i apsolutističkih koncepata u praksi, u tek osvojenim zemljama, koje su sada napokon teritorijalno određene granicom u modernom smislu riječi.

5.4. OSMANSKO ISKUSTVO

Problem na koji mora biti ukazano prije svake analize osmansko-habsburške granice je problem više razina „graničnosti“. Ako znamo da je Habsburška država ustvari mozaik više političkih entiteta, s različitim razinama autonomije u odnosu na imperijalni (politički i vojni) centar te specifičnog historijskog iskustva svakog od političkih entiteta koji čine ovu personalnu uniju na dugoj granici s osmanskim teritorijem (od Senja do Debrecena), multidimenzionalnost njene „graničnosti“ postaje još jasnija.

Osmansko carstvo je, s druge strane, bilo centralizirana patrimonijalna država, ali s posebno osjetljivim pograničnim područjima, kako europskim tako i bliskoistočnim. Pogotovo osjetljiva bila je granica s neprijateljskim državama (Habsburška monarhija, Mletačka republika, Safevidska Perzija). Ovo stanje je stoga uvjetovalo iznalaženje posebnih rješenja, koja najčešće nisu bila prvi izbor centralnih vlasti. Pogranični ejaleti (poput budimskog – osnovan 1541. ili bosanskog – osnovan 1580.) imali su stoga odriježene ruke pri rješavanju manjih prekograničnih problema.

Treba ukazati i na dva temeljna obilježja transformacije osmanskih pograničja – islamizaciju i spahizaciju. Kroz čitav period međusobne konfrontacije i osmanska i habsburška država pokušavaju osigurati lojalnost baze. Na osmanskoj strani granice ovo reflektira pojačana islamizacija upravo u ovim krajevima (i to ne samo u urbanim centrima) jer država treba jaku i lojalnu bazu u vidu muslimanskog stanovništva. Kako su osmanska osvajanja trajno zaustavljena na području budimskog i bosanskog ejaleta (nedostatak vojnog kadra onemogućio je bosanskog i budimskog beglerbega u nastavku osvajanja na zapadu), a

pogranični položaj uvjetovao je permanentno stanje budnosti, stalna potreba za vojničkim staležom uvjetovala je kontinuiranu spahizaciju.

Ova dva paralelna procesa rezultirala su stvaranjem posebne pogranične regije, za koju osmanske administrativne strukture koriste termin *serhat* (krajina), pojam koji je mnogo neodređeniji od pojma Vojna krajina/granica, budući da za osmanske putopisce (Evlija Čelebi) *serhat* počinje na izlasku iz Rumelije (Evlija Čelebi je Bosanskim ejaletom putovao 1660.-1661., dakle poslije 1580., pa očito i Bosanski i Budimski ejalet smatra *serhatom*) a za osmanske vojno-financijske ustanove *serhat* je pak pojas od do crte Podravska Moslavina – Gradiška – Kamengrad – Ostrovica – Klis. Južnije od ovog pojasa (do Herceg Novog) bilo je tek nekoliko tvrđava sa stalnim posadama pa je besmisleno govoriti o „krajishkoj“ organizaciji. *Serhat* je (u čemu je analogan habsburškom pograničju) bio militariziraniji od „pozadine“, češće izložen neprijateljskim provalama, a „ekonomija pljačke“ je ovdje imala neusporedivo veću ulogu u gospodarstvu nego izvan ovog prostora.

Osmanlije su slijedili tradiciju ranijih muslimanskih dinastija u uspostavljanju i upravljanju pograničnim regijama. Prvenstveno je ovdje riječ o entitetima formiranim na granici s Bizantom tijekom abbasidskog perioda (poput Hamdanidske države).³² Četiri stoljeća borbe turskih anadolskih emirata protiv Bizanta rezultirali su postupnim formiranjem shvaćanja o posebnoj važnosti ovih pograničnih struktura. Dakako, i Osmanska država jedna je od ovih pograničnih anadolskih emirata na granici s Bizantom pa ove tradicije nikad nisu prestale biti u samim temeljima osmanske državne politike, čak ni kad je ona ostvarila dotad neviđenu teritorijalnu ekspanziju, kako na zapadu tako i na istoku. Promatrajući ovu specifičnu dinamiku, moguće je shvatiti postupno kristaliziranje ideje o „granici“ u osmanskoj imperijalnoj misli.

Osmanska gazijska tradicija zahtijevala je otvoreno bojište na dugoj mletačko-habsburškoj fronti od Jadranskog do Crnog mora s neprekidnim ratovanjem kao načinom života pograničnih begova. Kao takva je više-manje funkcionirala do kraja šesnaestog stoljeća. Tijekom sedamnaestog pak stoljeća, socio-ekonomska baza osmanske državne strukture je promijenjena. Carstvo je nakon smrti Sulejmana I. 1566. prešlo zenit svoje imperijalne moći. Osmanska administracija i vojska bile su već toliko birokratizirane da za gazijske begove klasičnog perioda XVI. st. i stari gazijski sustav više nije bilo mjesta na granici.³³ Ovo ne znači da su gazijske tradicije odjednom nestale, samo su poprimile novo

³² Al-Šarīf 1999, 442-449

³³ Druga polovica XVI. st. (od smrti Sulejana I. do Dugog rata) svjedočila je revoluciji europskog ratovanja na koju Osmanlije nisu imali adekvatan odgovor. Brz razvitak vatrenog oružja sve je „srednjovjekovne“ vojne

ruho. Usporedno s usporavanjem i napokon prestankom (vladavine Selima II., Murata III., Mehmeda III.) teritorijalne ekspanzije, umjesto otvorenog bojišta gazijskih begova javlja se, u drugoj polovici XVI. st., koliko-toliko stabilna granica, pogotovo nakon 1606., kad mirovni sporazum potpisuju dva birokratizirana carstva s uz granicu razmještenim posadama. Istovremeno, diplomacija tijekom ovog stoljeća dobiva sve jaču ulogu. Ipak, unatoč formalnijim odnosima imperijalnih centara stanje na terenu se nije tijekom čitavog stoljeća mnogo promijenilo.

Administrativno gledano, do sredine XV. st. u Osmanskom carstvu su formirana tri beglerbegluka (Rumelija, Anadolija, Rum). Do gubitka gotovo svih europskih posjeda Londonskim ugovorom nakon Prvog balkanskog rata ova tri beglerbegluka su činila centar Države. Između teritorija uređenih kao sandžaci (temeljna osmanska teritorijalna jedinica), pod neposrednom osmanskom upravom i teritorija otvorenih za vojni pohod (*Dār al-ḥarb*³⁴) nalazila se tampon-zona, koju je činilo serhat ili neka vazalna država (*Dār al-'ahd*³⁵). Begovi

formacije (poput spahija) ostavio u škripcu. Spahijska okretna konjica u galopu se odjednom našla ispred živog zida naoružanih mušketira. Prvi odgovor konjanika diljem Europe bio je asistent-arkebuzer, što je dakako bodatno opterećivalo konja, a vitezu ozbiljno smanjivalo mobilnost. Izum okidača je omogućio korištenje trajno napunjenog oružja (poput kubure), ali oružja ovog tipa točno pogađaju metu tek s udaljenosti manje od pet koraka. Konačna posljedica ove transformacije konjice je gotovo potpun nestanak odlučujućih konjičkih bitaka u europskom ratovanju, što je trajno zaustavilo permanentnu osmansku ekspanziju na pozicijama iz vremena Sulejmanove smrti. (Howard 2002, 42).

³⁴ *Dār al-ḥarb* („Zemlja rata“) je sve izvan *Dār al-islāma*. U islamskoj teoriji *Dār al-ḥarbom* se smatraju svi teritoriji susjedni *Dār al-islāmu*, gdje ne vlada islamski šerijat, a čiji se vladari prije vojnog osvajanja pozivaju da prihvate Islam. Prvi je ovo učinio sam Muhammed (a.s.) kad je pismom pozvao cara Heraklija i kisu Husreva te negusa da prihvate islam. U teoriji, islamska država je u stanju permanentnog rata sa svim neislamskim susjedima (nazivani jednostavno *ḥarbī* (nisba imenice *ḥarb*) ili *ahl al-ḥarb*). Šerijat definira tri uvjeta koji moraju biti ispunjeni da neki teritorij bude *Dār al-ḥarb*:

- 1) zakon nevjernika zamjenjuje islamski zakon;
- 2) teritorij je u neposrednoj blizini *Dār al-islāma*;
- 3) muslimani nemaju nikakvu pravnu zaštitu.

Prvi uvjet je najvažniji. Abu Hanifa je čak tvrdio da je neka zemlja *Dār al-islām* sve dok je u njoj na snazi samo jedan propis (*ḥukm*) islamskog šerijata (EI II, 126).

³⁵ *Dār al-'ahd* („Zemlja ugovora“) je prijelazni teritorij između *Dār al-islāma* i *Dār al-ḥarba*. Mavardi u „*Al-Aḥkām al-Sultāniyya*“ objašnjava da se među zemljama koje su vremenom prešle u ruke muslimana nalaze i one čije je vlasništvo temeljem posebnog ugovora (*'ahd*) bilo ostavljeno starim vlasnicima (nemuslimanima) pod uvjetom da Islamskoj državi plaćaju *haradž* (ekvivalent pojmu *džizija*). Nakon što je njihov poseban status bio utvrđen ahdom, strogo je zabranjeno napadati ih. Ipak, u slučaju raskida ahda, njihove zemlje automatski su postajale *Dār al-ḥarb* i bilo ih je dozvoljeno napasti. U Mavardijevoj teoriji, *Dār al-'ahd* je bio teritorij privremenog statusa, predviđen da u budućnosti bude uključen u *Dār al-islām*. Ebu Hanifa, međutim, ocjenjuje da se zemlja pod ahdom može smatrati samo dijelom područja *Dār al-islām*, jer na svijetu ne mogu istovremeno postojati ikakvi drugi teritoriji osim *Dār al-islām* i *Dār al-ḥarb*. Već u prvo doba islama su postojale podložne zemlje, čije je vlasništvo ugovorom bilo ostavljeno starim vlasnicima (nemuslimanima) uz redovito plaćanje *haradža* (*džizije*) i formalno priznavanje vrhovne vlasti islamskih vladara. Ipak, tek je Osmanska država ideju *Dār al-'ahda* dovela do vrhunca. U *ahdnamama*, podijeljenim od osmanskih sultana susjednim kršćanskim vladarima (Vlaška, Moldavska, Erdelj, Dubrovačka Republika), utvrđuje se, s jedne strane, podvrgavanje kršćanskog vladara godišnjem danku (*haradž/džizija*), koji mu jamči mir i sigurnost, i, s druge strane, podjeljivanje od strane sultana *'ahd wa 'amān-a* (gesta naklonosti sultana kršćanskom vladaru). U *ahdnamama* je najčešće ugovoreno da kršćanski vladar mora biti „neprijatelj sultanovim neprijateljima i prijatelj njegovim prijateljima“, ali i redovito opskrbljivanje vojnih odreda za permanentne sultanove ratne pohode protiv *Dār al-ḥarba*. Sultan pak pod prisegom obećaje mir i zaštitu od svih unutrašnjih i vanjskih neprijatelja kršćanskog

na granicama Carstva bili su nezavisniji u svome odnosu prema središnjim vlastima (bosanski i budimski ejalet je najbolji primjer) od begova koji su bili bliže prijestolnici Države. Vrlo često su ambiciozniji begovi na granicama bili začetnici pravih dinastija, a njihovi nasljednici su vlast nad teritorijem smatrali svojim nasljednim i neotuđivim pravom. Osmansko načelo da svako vlasništvo nad zemljom (koja je *de iure* vlasništvo suverena) svaki novi sultan mora uvijek iznova potvrđivati prilikom dolaska na prijestolje podjeljivanjem berata pokrajinskom begu postalo je neizvedivo u XVII. st. Gotovo svakogodišnja izmjena sultana u Carigradu dovođila je do apsurdnih situacija u provincijama. Svaki novi sultan bi lokalnim upraviteljima slao nove berate, ali i nove zapovijedi, koje u trenutku kad su stizale do adresata više ne bi vrijedile jer je sultan-adresant već bio svrgnut u prijestolnici. Begovi u provinciji više nisu znali kome duguju vjernost.

U XV. i XVI. st., međutim, Porta je upravu nad novoosvojenim teritorijama najčešće povjeravala neposredno sandžakbegovima, nad kojima bi kasnije imenovala beglerbega. Ovaj dvostoljetni proces je postupno uvjetovao stvaranje sve više novih beglerbegluka na granicama carstva. Trebalo je više od stoljeća, od 1463. (godina je više simbolična) do 1580., da Bosna, dotad u sastavu Rumelijskog beglerbegluka, postane samostalan beglerbegluk, prvenstveno zbog vlastite ključne uloge na granici s Habsburškom Monarhijom. U sferi vojnih razloga treba, kako sam spomenuo, tražiti i objašnjenje islamizacije osmanskih krajišta. Potreba Države za lojalnom krajiškom vojskom koja se oslanja na lojalno stanovništvo zajedno s eksproprijacijom kvalitetne zemlje stvaranjem sve više novih čifluka postupno stvara muslimansku većinu upravo na krajištu. Nedim Filipović je prvi ukazao da se iz sve većeg broja novih čifluka mora zaključiti da kršćansko krajiško stanovništvo gubi baštine „*pod pritiskom čiflučara*“ te postupno prihvaća islam.³⁶ Čiflučenje na osmanskoj granici je, po Filipoviću, „*masovno gubljenje hrišćanske zemlje*“, čija nužna posljedica je postupna islamizacija krajišta.³⁷ Formiranjem Bosanskog ejaleta 1580. Država jača obranu vlastite granice s Habsburškom Monarhijom „*prepuštajući sve veću ulogu domaćoj feudalnoj*

vladara, poštivanje vjere, zakona i običaja zemlje, zabranu svakog većeg naseljavanja područja muslimanskim stanovništvom i svako uplitanje osmanskih službenika u unutrašnje poslove zemlje. Utvrđuje se i da jedan vladarev *kapu-ćehaja* stalno predstavlja kršćanskog vladara na Porti te da podanici kršćanskog vladara mogu slobodno ući na osmanski teritorij i trgovati na njemu. U osmanskoj imperijalnoj viziji, sultan je podanike kršćanskog vladara smatrao vlastitim podanicima koji plaćaju haradž/džiziju, a njihovu zemlju vlastitom zemljom (jer hanefitski mezheb *Dār al-‘ahd* ionako smatra integralnim dijelom *Dār al-islāma*). Ako bi okolnosti to zahtijevale, sultan je mogao i povećati iznos redovitog danka. Ako pak kršćanski vladar nebi ispunio jednu od svojih obaveza prema sultanu, ovaj bi ga proglašavao „buntovnikom“ (‘āšin), a njegovu zemlju *Dār al-ḥarbom*, protiv kojeg je pokretanje vojnog pohoda obveza islamskog vladara. (EI II, 116).

³⁶ Moačanin 2007, 513

³⁷ Ibid.

klasi“ čime „*sama stvar podlogu ideji političke autonomnosti i posebnog identiteta*“.³⁸ O ovome će biti više riječi kasnije. Tako je u vrijeme dolaska Sulejmana Zakonodavca na prijestolje 1520. u Osmanskom carstvu je postojalo samo šest beglerbegluka, a krajem Sulejmanove vladavine bilo ih je šesnaest.³⁹ Oko 1610. bilo ih je čak 32.⁴⁰

³⁸ Moačanin 2007, 513

³⁹ Inalcik 2002, 131

⁴⁰ Ibid, 132

6. OSMANSKO-HABSBURŠKO POGRANIČJE

6.1. POVIJESNI OKVIR OSMANSKO-HABSBURŠKOG POGRANIČJA

Ovaj period, ako ga mogu nazvati „Kratkim sedamnaestim stoljećem“ (isključivo kronološki) ili „stoljećem ravnoteže“, omeđen je dugim i teškim ratovima početkom i krajem sedamnaestog stoljeća – Dugim ratom (1593.-1606.) te Velikim bečkim ratom (1683.-1699.). Na osmansko-habsburškoj granici, s izuzetkom rata 1663.-1664., ovaj period predstavlja najdulji period mira (odsustva „velikih“ ratnih operacija) u povijesti osmansko-habsburških odnosa u pred-tanzimatskom periodu, iako je upravo vojna konfrontacija ovaj prostor tijekom ovog perioda stavila u fokus interesa tri imperijalne sile – habsburške i mletačke te osmanske. Tek u posljednja dva desetljeća sedamnaestog stoljeća osjetno opadanje osmanske moći omogućilo je Habsburškoj Monarhiji da preuzme inicijativu, procesom koji je 1699. proizveo čvrstu granicu, iako preko teritorija teško razorenog i depopuliranog 14-godišnjim ratovanjem.⁴¹

Ipak, ovo nije bilo samo razgraničenje na karti. Prvi put krenulo se u sustavno razgraničenje na terenu kako bi ekonomski potencijali ove novoosvojene zemlje mogli biti što bolje iskorišteni. Diktati prosvjetiteljskog racionalizma i apsolutističke kontrole su stimulirali velike projekte koje su pokretali habsburški stratezi s ciljem delineacije granice na terenu. Stručnjaci triju država zajednički su odlučili 1700. godine „*da se ovo mjesto, koje predstavlja stvarnu tromeđu, označi ljepše i izrazitije, pa je podignuta »jedna velika humka, bolja, ljepša i viša od ostalih i postavljeni su posebni znakovi na tri strane, koji su ukazivali na granične*

⁴¹ Ive Mažuran spekulira o nestanku oko 500 sela i naselja u Slavoniji (koja je po njegovim proračunima krajem osmanske vlasti brojila između 200 i 220 tisuća stanovnika) tijekom Bečkog rata uz demografsku katastrofu depopulacije muslimanskog stanovništva, prvenstveno Podravine od Virovitice do Osijeka, Vukovara, Povučja i Pobosuča: „*Od nekadašnje moći i vidljivih oznaka te vladavine nije preostalo gotovo ništa, osim nekoliko javnih građevina koje su se mogle izbrojiti na prste jedne ruke. Cijena tog oslobođenja stajala je neizrecive ljudske muke i patnje, desetke i desetke tisuća života i potoke prolivene ljudske krvi. Kao nijemi svjedoci prohujalog vremena i ratnog vihora svuda su stajale ruševine i zgarišta, djelujući zastrašujuće poput sablasnih priviđenja. Idući tada Slavonijom, moglo se danima putovati od mjesta do mjesta da se ne vidi drugačija slika i ne susretne ljudski stvor. Zemlja je godinama ležala pusta i neobrađena, jer nikoga nije bilo niti je imao s čim da je obrađuje. Plamen rata progutao je ljude i uništio radnu stoku, a glad i bijeda postaju stalni pratioci malobrojnog stanovništva Slavonije.*“ (Mažuran 1988, 39-40) Uz muslimansko stanovništvo preko Save u Bosnu su bježali i mnogi Vlasi s Krndije, Papuka, Ravne, Dilja i Požeške gore, gdje će se posljedice ove depopulacije osjećati duboko u XVIII. st. (Mažuran 2005, 25)

*linije između Austrije i Turske, Austrije i Mletačke Republike i Mletačke Republike i Turske.*⁴²

Međutim, „tromeđa“ je i prije 1699. i poslije njene ubikacije u Medviđoj glavici podrazumijevala mnogo širi prostor – sav prostor u kojem su se ispreplitali imperijalni interesi, teorije, prakse, te, možda najvažnije, imaginacije o daljnjoj ekspanziji sva tri imperijalna subjekta. Mikrohistorijski, bio je ovo prostor nekad više, nekad manje stabilnih granica, ali s dosta jasno oblikovanom jezgrom, ponajviše unutar granica krajina sa sve tri imperijalne strane. U njemu su demografski dominirale vlaške/morlačke zajednice kroz čitav ranonovovjekovni period. Na sve tri strane imperijalne tromeđe od XVI. do kraja XVIII. stoljeća paralelno postoje međusobno i različiti i slični krajiški sustavi i ovaj aspekt njene graničnosti nesumnjivo je jedina konstanta njene višestoljetne transformacije. Iako su ti vojnokrajiški sustavi ugrađeni u vrlo različite imperijalne socioekonomske zbilje te iako reprezentiraju vrlo različite imperijalne aspiracije, oni su utemeljeni prije svega u vrlo sličnim tradicionalnim (paleobalkanskim) zajednicama stočara-ratnika.⁴³ Tim je ljudima tromeđa uvijek relativan pojam, ali ipak niti jedan od tih vojnokrajiških sustava nije mogao funkcionirati bez ovih zajednica o kojima redovito ovisi dajući im zauzvrat posebne pravno-administrativne pogodnosti. One mogu prelaziti iz jednoga vojnokrajiškog sustava u drugi (što redovito i čine) čime postaju imperijalni instrumenti (iako istovremeno sami instrumentaliziraju ove sustave).

U tom smislu za tromeđu (podrazumijevam širi prostor što ga naseljavaju ove zajednice) se može reći da je „mirna“ i „nemirna“ jer je u mentalitetima i onih „odozgo“ i onih „odozdo“ medij „permanentne graničnosti“ – vječno bojište, u periodima imperijalne konfrontacije i periodima odsustva imperijalne konfrontacije („velikih“ ratova i onih „malih“) te „rezervoar bez dna“ vojnika i časničkog kadra za ratove unutar troimperijalnog prstena ali i ratova izvan ovog prstena (sudjelovanje krajiških četa u srednjoeuropskim ratovima Habsburške države ili sudjelovanje više od 5200 bosanskih krajišnika u osmansko-safevidskom ratu 1623.-1639.).⁴⁴ „Što je više različita s jedne od svoje tri strane, to je više ista u nemogućnosti povijesnog bijega iz vlastite višestranu određene situacije. A njezini ljudi, što se više trude biti različiti, s mnogovrsnim civilizacijskim, kulturnim ili etnokonzesionalnim opravdanjima, tim su više isti po načinu kako odbijaju priznati svoje mnogostruke međuovisnosti. Otuda su tromeđe ili prostori ljudi velike ljudske imaginacije ili još veće

⁴² Kovačević 1973, 107

⁴³ Roksandić 2003, 18

⁴⁴ Ibid, 19

mentalne skučenosti i isključivosti, prostori iznimne ljudske trpeljivosti i još iznimnije ljudske netrpeljivosti itd. Drugim riječima, na tromeđi je sve uvijek na »početku«, bilo kako se pamti, sjeća, razmišlja o budućnosti. Tromeđa je uvijek arhaična jer kad bi postala moderna više ne bi bila tromeđa.“⁴⁵

6.2. ADMINISTRACIJA OSMANSKOG POGRANIČJA

Najveći dio pograničnog pojasa s obje strane Drave Osmanlije su zaposjeli 1543. godine. Nakon toga uspjeli su 1552. osvojiti ključnu točku habsburške obrane Podravine - Viroviticu. Gotovo čitavo ovo područje (osim male zone oko Virovitice) je do tada pripadalo Križevačkoj županiji.⁴⁶ Nakon osvojenja Čazme (1552.), osnivanje novog sandžaka u Slavoniji (čije je sjedište nakon očekivanog osvajanja vjerojatno trebao postati Zagreb) činilo se odjednom realnim. Do ovog ipak nikad nije došlo. Bosanski sandžakbeg jednostavno nije imao dovoljan broj vojnika na raspolaganju (oko 15.000) kako bi ostvario ova nova osvajanja.⁴⁷ Imao je problema čak i sa zadržavanjem osvojenog pa su 1557. Osmanlije bili prisiljeni napustiti Čazmu. Tako je ovaj pogranični sandžak ostao površinom najmanji – sa sjedištima u Pakracu i Cerniku do gubitka zapadne Slavonije.

Kako osmanska upravna struktura dolazi na mjesto ranije, srednjovjekovne u Slavoniji i Srijemu, srednjovjekovne županije postale su osmanski sandžaci. Jedino je sandžak Začasna bio ciljano osnovan kao najsjeverozapadniji sandžak koji je trebao biti polazišna točka za daljnja osvajanja. Zanimljivo je stoga, uzimajući u obzir stratešku važnost upravo ovog dijela međurječja i u srednjovjekovnom i osmanskom periodu, usporediti srednjovjekovnu županijsku organizaciju prostora s osmanskom podjelom na kadiluke. Već na prvi pogled uočljiva su izuzetna preklapanja iako je dakako kroz oko 160 godina osmanske vlasti ova podjela bila podložna znatnim i čestim promjenama, mnogo više nego u prekodravskim na sjeveru ili prekosavskim krajevima na jugu. Ipak, kako će biti rečeno, osjetljivost granice je uvjetovala pojavu određenih “anomalija”.

U ovom kontekstu treba spomenuti i problem pakračkog/cerničkog sandžaka. Hazim Šabanović tako tvrdi da je službeno sjedište sandžakbega premješteno iz Pakraca u Cernik poslije 1590., a prije 1607. iz čega zaključuje da je sjedište do 1565. bilo u Čazmi, a otada do

⁴⁵ Roksandić 2003, 19

⁴⁶ Moačanin 2004, 140

⁴⁷ Moačanin 2006, 149

1584. u Pakracu.⁴⁸ Kasnije, a svakako prije 1607., bilo je preseljeno u Cernik gdje je i ostalo do osvojenja Cernika 1687. Ovaj sandžak je od osnutka do 1580. bio dio Rumelijskog ejaleta, a nakon te godine u sastavu Bosanskog ejaleta, gdje je i ostao do kraja svog postojanja.⁴⁹ Šabanovićeve datiranja su dakle vrlo precizna i vjerojatno odgovaraju istini ali istovremeno ne odgovara na pitanje koje se nužno nameće: zašto je uopće došlo do promjene sjedišta sandžaka? Također, treba spomenuti da V. Klaić, govoreći o ratnim prilikama 1591. o Hasan-paši Predojeviću, kaže: „*Izvjestno je samo, da je Hasan imao brata Džafera, koji je bio sandžakbeg u Cerniku.*“, te, govoreći o Hasanovim snagama uoči presudne bitke, spominje i cerničko-pakračkoga sandžakbega Džafera (Hasanova brata), kojeg spominje i među poginulima (Klaić nažalost ne spominje izvore koje je koristio).⁵⁰ Budući sa se u onovremenim izvještajima govori isključivo o cerničkom sandžaku i njegovom sandžakbegu, vjerojatno je središte sandžaka već 1593. premješteno iz Pakraca u Cernik, nakon čega se Pakrac kao sjedište sandžaka više i ne spominje.⁵¹

Možda odgovor a pitanje o premještanju sjedišta sandžaka pružaju vojne prilike na tom dijelu slavonske krajine, odnosno čest prelazak pojedinih pograničnih utvrda iz osmanskih i habsburške ruke. Nakon što su Osmanlije bili prisiljeni 1559. porušiti staru utvrdu u Čazmi te ubrzo nakon toga prenijeti sjedište sandžaka preko Ilove u Pakrac, ostala je u tom području samo isturena utvrda u Moslavini.⁵² Vrlo brzo, gotovo svakodnevne čarke na granici prerasle su u otvoreni rat. Upravo tada na mjesto bosanskog beglerbega dolazi ratoborni Hasan-paša. Ipak, vojna koju je dugo pripemao neslavno je propala katastrofom pred Siskom. Ban Toma Erdödy, koji se dao u potjeru za pašom, 12. kolovoza 1592. dolazi do Moslavine, te ju nakon tri dana opsjedanja osvaja i ruši.⁵³ Osvajanje i rušenje utvrđenja na ovom posebno osjetljivom području bilo je od posebne važnosti za obranu čitavog Bosanskog ejaleta.

Kontrola ovog područja (koja god strana ga kontrolirala) značilo je istovremeno otvaranje puta provalama preko Ilove u pravcu Pakraca i Požege. Gubitak ovog područja je za Osmanlije imao katastrofalne posljedice – opasno pomicanje granice na rijeku Ilovu. Tako postavljena granica, povlačila je za sobom i nužnost promjene sjedišta sandžaka u sigurnije mjesto, budući da je tada Pakrac postao neposredno ugrožen napadima graničara s habsburške strane granice. Do ove promjene ipak nije došlo u vrijeme pada Moslavine, jer u tom periodu

⁴⁸ Šabanović 1959, 68

⁴⁹ Šabanović 1959, 69

⁵⁰ Klaić V, 465, 495, 496

⁵¹ Mažuran 1968, 410

⁵² Ibid, 411

⁵³ Klaić V, 466

Osmanlije još zadržavaju inicijativu postupno pojačavajući pitisak na granicu. Kad je Hasanpaša suzbijen kod Siska drugi put 1592., odlučeno je da sjedište sandžaka bude premješteno iz Pakraca u Cernik.⁵⁴ Kraj zapadno od Ilove bio je tako za Osmanlije *de facto* izgubljen. Stoga je Klaić u krivu kad spominje dva sandžaka – cernički i pakrački 1581. U to vrijeme Ali-beg, brat bosanskog beglerbega Ferhad-paše, bio je doista pakrački sandžakbeg, dok za Ahmedbega iz Cernika nema potvrde (možda je bio Ali-begov alajbeg?).⁵⁵ U vezi ovog, treba spomenuti i izvještaj o pobjedi kod Siska, koji je poslao Ruprecht Eggenberg 24. lipnja 1593. nadvojvodi Ernestu: „*Saffer beeg von Zernickh sein bascha in Bossen brueder 700 starkh*“ (SHK I, 185).

Drugi vid ovih “anomalija” je sukcesivno osnivanje novih kadiluka. Tako je prostor osmanske Podravine već vjerojatno 1543. pretvoren u poseban kadiluk kojem je za središte određena Orahovica (osvojena 1538.).⁵⁶ Riječ je uglavnom o području osvojenom u prvom osmanskom valu (tijekom tridesetih godina) od Valpova do Virovitice. Međutim, sama uža zona krajišta od Voćina do Brezovice tada je bila pravno podređena požeškom kadiluku.⁵⁷ Razlozi ove, samo na prvi pogled „anomalije“, vjerojatno leže u osmanskoj želji pravnog ujedinjenja čitavog krajiškog područja pod upravu požeškog kadije. Također, vrlo je vjerojatno da je nakon osvajanja Virovitice, a najkasnije poslije osnivanja Čazmanskoga sandžaka (1557.), u promijenjenim uvjetima osmansko-habsburške konfrontacije zaključeno da se taj dio Podravine stavi pod nadležnost Orahovičkog kadiluka. No istovremeno, srednjovjekovna vezanost Virovitice uz Požegu nije nestala novom administrativnom podjelom. Godine 1600., usred Dugog rata, spominje se “kadiluk Požega/Virovitica (*mevlana Pojega nam-i diđer Virevitiče kadısı*)”.⁵⁸

Novonastala nesigurnost u ovoj, u ratnim uvjetima iznimno strateški važnoj pograničnoj regiji, uvjetovala je sustavno jačenje baze lojalnog muslimanskog stanovništva, što je rezultiralo osnivanjem novih kadiluka. Vlast virovitičkog kadije se u međuvremenu proširila na istok čime se smanjila nadležnost orahovičkog kadije. Ovime se vjerojatno pokušalo efektivnije administrirati ovu pograničnu zonu. Samo nekoliko godina nakon Dugog rata, u vrijeme posjete Bartola Kašića (1618.), postoji i kadiluk u Valpovu, a tijekom druge polovice stoljeća možda čak i u Slatini.⁵⁹ Ovo je vjerojatno posljedica „kadrovske prezagušenosti” (N. Moačanin), krize klasičnog osmanskog sustava u trenutku kad se javlja

⁵⁴ Mažuran 1968, 411

⁵⁵ Ibid, 412

⁵⁶ Šabanović 1959, 86

⁵⁷ Ibid, 87

⁵⁸ Moačanin 2004, 141

⁵⁹ Ibid.

previše kandidata za funkciju kadije, koje nekako treba podmiriti, mnogo više nego stvarnih sudskih potreba.⁶⁰ No, istovremeno sugerira i da je sigurno porastao broj muslimana, što bi zahtijevalo uspostavu ovih novih kadiluka. Kako država nakon Dugog rata osjeća potrebu za fiksiranjem lojalnog muslimanskog stanovništva upravo u najisturenijem pograničnom području, novi kadiluci se uspostavljaju upravo u Valpovu i Slatini.

Možda je upravo zbog pojačane islamizacije krajišta već 1580. osnovan kadiluk Irig, kao i nove kasabe u Rači, Moroviću, Vukovaru, Grgurevcima, Slankamenu i Zemunu koje će tijekom sedamnaestog stoljeća postati sjedišta pojedinih kadiluka (Evlija spominje Grgurevce pod kadilukom Irig (Evlija Čelebi 1967, 515)).⁶¹ Vjerojatno upravo ovdje možemo ubicirati postojanje velikih hasova iz vremena Jahjapašića te postojanje hasova sandžakbega. Njihova vrijednost dosegala je 258.000 akči.⁶² Nije slučajno da sam Evlija za stanovnike Grgurevaca spominje da „*svi žive od trgovine*“.⁶³ Ovo možda objašnjava i zašto je bilo potrebno organizirati kadiluk u Grgurevcu. Postojanje hasova uvjetovalo je instituciju kadije koji bi nadgledao rad ovih hasova. Osim podjele na kadiluke, uspostavlja se i podjela na kapetanije kao vojnih oblasti te s njom teritorijalno paralelna uspostava financijsko-upravnih oblasti (eminluka), poput osječke kapetanije/eminluka, koja je ubrzo obuhvatila sve brodove na Dravi (uključujući i promet skelama).⁶⁴

⁶⁰ Moačanin 2004, 141

⁶¹ Irig je po Evlijinim riječima kadiluk u rangu 150 akči (Evlija Čelebi 1967, 507)

⁶² Moačanin 2006, 149

⁶³ Evlija Čelebi 1967, 508

⁶⁴ Moačanin 2004, 141

6.3. POREZNE OBVEZE NA OSMANSKOM POGRANIČJU

6.3.1. REDOVITE OSMANSKE POREZNE OBVEZE

U osmanskoj se znanosti već odavno ustalila teorijska podjela osmanskoga društva u dvije kategorije, asker (ar. *عسكر*, od lat. *exercitus*) i raju (ar. *رعايا*, „stado“), odnosno na ”one koji za službu državi primaju plaću” i ”one koji za te plaće svojim poreznim podavanjima državi ostvaruju sredstva”. Danas je, međutim, ova podjela donekle napuštena budući da ne predstavlja pogodan koncept za proučavanje dinamike društvenih odnosa na osmanskom pograničju s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom budući da je u stvarnosti na čitavom pograničnom pojasu postojalo mnogo više ispreplitanja pojedinaca različitog statusa, robova i zarobljenika, osoba izvan zakona, osoba s posebnim statusom i slično, nego što bi to ova „idealna shema“ dala naslutiti. Navedena je podjela ipak svrhovita (barem za potrebe ovog istraživanja) jer se rad ograničava uglavnom na vojno-upravni segment askera, pripadnike vojnog sloja koji su krajiškim elitama i osnivačima pravih dinastija postajali u sklopu vojne karijere, čime se izuzimaju osobe iz sfere kulturnog i vjerskog života, znanosti i obrazovanja, koje se u osmanistici također najčešće administrativno pribrajaju askeru. Uz to, nema podataka da je netko iz redova vjerskih i prosvjetnih službenika (imama, muftija, kadija, muallima) stekao znatnu moć i bogatstvo – iz izvora je zamjetno da pripadnici kulturno-vjerske elite (a u urbanim centrima ih je bilo – barem vjerskih i prosvjetnih službenika) u pograničju najčešće nemaju značajnijih prihoda, kako na platnoj listi vojnih posada, tako i vakufa. Pod oznakom ”krajiške elite” podrazumijevam prvenstveno predstavnike samog vrha provincijske vlasti i viši sloj askera (sandžak-begove, vojvode, kapetane, utjecajnije zaima i age). Premda niži sloj askera (timarnike, članove posada pograničnih utvrda – bilo lokalne bilo dobrovoljce izvana, provincijsku birokraciju) ne smatram elitom, velika će pozornost u ovom radu biti posvećena i njima budući da ne samo da su imali znatnog utjecaja u društvenim interakcijama s „elitom“, nego su većini njih mali timari ili niske plaće vojnika u utverdama predstavljali egzistencijalnu bazu za jačanje materijalnog položaja i stjecanje vrlo uglednog društvenog statusa. Kako su mnogi od njih bili skromnog podrijetla, upravo im je osmanski prebendalizam, koji je u pograničju bio „otvoreniji“ nego u zaleđu, omogućio uspjeti se na društvenoj ljestvici. Iz izvora je jasno vidljivo da gornje granice vojničkih lena (timar do

20.000 akči, zeamet do 100.000 akči, has iznad 100.000 akči) nisu vrijedile na osmansko-habsburškom pograničju te da su ukupni prihodi nadarbina timarnika i zaima generalno bili vrlo niski. Nije rijedak slučaj da je nadarbina evidentirana kao zeamet premda nije prelazila minimalan iznos od 20.000 akči.

Osmanske porezne obveze mogu se ugrubo podijeliti na šerijatske i nešerijatske (izvedene iz običanog prava) te na redovite i neredovite (koje kasnije također postaju redovite). Neovisno o šerijatskoj podjeli stanovništva na muslimane i zimmije (diskriminacija zimmija će u Osmanskom carstvu i formalno biti ukinuta Hatt-ı Hümayunom 1856.). Raju čine i muslimani i nemuslimani (uglavnom kršćani) i to ponajprije u Bosanskom ejaletu - regiji s najbrojnijim muslimanskim seljaštvom u Rumeliji. Među askerom je također bilo i muslimana i nemuslimana (najčešće sitni spahije).

Temeljna šerijatska porezna obveza muslimana je davanje zekata. Zekat (ar. زكاة) je četvrti od „pet stupova islama“ i individualna obveza svakog muslimana koji zarađuje. Nedavanje zekata muslimana čini murtedom (otpadnikom od vjere). Zekat se najčešće daje na kraju Ramazana (oko Ramazanskog Bajrama) i najčešće u visini tridesetog dijela prihoda ostvarenog u protekloj godini.

Temeljna šerijatska obveza nemuslimana je davanje džizije (ar. جزية) ili harača. Ova obveza nemuslimana u islamskoj državi temeljena je na Kur'anskom ajetu: قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ (Al-Tawba, 29.). Ubiranje glavarine (od svih radno sposobnih muškaraca) provodilo se u Osmanskom carstvu do njenog ukidanja Hatt-ı Hümayunom 18. veljače 1856.⁶⁵ U pograničnom ejaletu kao što je Bosanski, džizija je službeno uvedena tek reformom iz 1691.⁶⁶ Iako se visina džizije tijekom XVIII. st. neprestano povećavala, ukupno porezno opterećenje nije raslo, budući da je Osmansko carstvo već potkraj XVII. st. bilo zahvaćeno nezaustavljivom inflacijom. Od plaćanja džizije su oslobođeni u potpunosti ili u većem omjeru bili pripadnici skupina s posebnim statusom (Vlasi, derbendžije, menzildžije).

Osim zekata i glavarine šerijatske porezne obveze raje su i zemljarina – „ispendža“ (osm. *ispence*) ubirana od zimija (uglavnom kršćana budući da su Židovi najčešće živjeli u gradovima) ili „pristojba od zemljoposjeda“ (osm. *resm-i çift*) ubirana od muslimana.⁶⁷ Ispendža iznosi 25 akči za odrasle muškarce nemuslimane, a plaća se direktno

⁶⁵ Moačanin 1999, 120

⁶⁶ Holjevac i Moačanin 2007, 122

⁶⁷ Holjevac i Moačanin 2007, 119

spahiji. Resm-i çift (također se plaća direktno spahiji) pak iznosi 22 akče za odrasle muškarce muslimane. U Slavoniji zemljarina se još zove i *resm-i kapu* („pristojba od vrata“) i iznosi 40 akči.⁶⁸ Termin „*harač*“ (ar. *خراج*) izvorno označava zemljarinu koju u paušalnom iznosu daju i muslimani i zimije.⁶⁹ Osim ove zemljarine u Osmanskom carstvu je postojala i zemljarina koju su plaćali isključivo zimije. Naime, šerijat predviđa tzv. *araz-i haradžijje* (osm. *arâz-i harâciyye*), poreznu obvezu zimija kojima je nakon islamskog osvojenja dopušteno ostati na vlastitoj zemlji.⁷⁰ Dva temeljna vida ovog poreza su *haradž-i mukaseme*, koji se uzimao samo od zemlje koja se obrađivala i koja je davala plodove te *haradž-i muvazzaf*, koji se uzimao i od zemlje koja se nije obrađivala, a određivan je prema ukupnoj površini zemlje.⁷¹ Budući da se džizija u Osmanskom carstvu najčešće ubirala po kućanstvu (od domaćina „kuće“ kao porezne jedinice), a ne od svih radno sposobnih muškaraca, prozvana je haračom.⁷²

Također, šerijatom je određeno i ubiranje desetine ili ušura (ar. *عشر* – „desetina“) zemaljskih plodova od raje (i muslimana i zimija).⁷³ U Bosanskom ejaletu muslimanski seljaci su generalno davali čistu desetinu, a kršćani često osminu, u XVII. st. ponekad i sedminu.⁷⁴ Ovakva proizvoljnost nije bila propisana zakonom nego je najčešće određivana *ad hoc*. Ušur se davao „od svega što rodi zemlja“ – usjeva, vina, voća, povrća, meda i sijena. Muslimani, koji nisu imali vinograde, umjesto vina su redovito plaćali paušalnu pristojbu od nekoliko akči.⁷⁵

Treba naglasiti da osmanski porezni sustav nije uvijek bio ovako krut. Raja u osmansko-habsburškom pograničju vjerojatno nije uvijek bila u mogućnosti davati desetinu od svih plodova (pogotovo ako su poljoprivredne površine pretrpile pljačku ili je jednostavno bila riječ o lošoj godini) pa ušur često nije bio ubiran u potpunosti. Ukoliko je bila riječ o gospodarstvu ispod egzistencijalnog minimuma, desetina najčešće nije uopće bila ubirana, nego bi je zamijenila gotovinska pristojba.

Ipak, tijekom sedamnaestog stoljeća kontinuirana spahizacija ove osjetljive pogranične regije (čiji sandžaci dobivaju vojno značenje neusporedivo s ijednom drugom regijom u Rumeliji) dovodi do povećanja poreznih obveza raje i dodatnog osiromašenja regije. Uzroke

⁶⁸ Ibid, 122

⁶⁹ EI IV, 1053-1055

⁷⁰ EI IV, 1053-1055

⁷¹ Moačanin 2005, 79

⁷² Holjevac i Moačanin 2007, 122

⁷³ Ibid, 119

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

ovome treba tražiti u prirodnoj osnovi. Upravo ova regija, od prekosavskih krajeva u Bosni do prekodravskih krajeva u Ugarskoj, zbog geomorfologije terena još od srednjeg vijeka pati od nedostatka obradivih površina za uzgoj žitarica zbog čega je glad u njoj konstanta kroz gotovo čitav osmanski period. Raja sve češće gladuje i nema odakle namaknuti novca i hrane za sve veće porezne obveze. Ušur stoga tijekom sedamnaestog stoljeća postupno postaje osmina, pa čak i sedmina, a čitav kraj doživljava ekonomski kolaps kroz kronološki relativno kratak period. Ovo (uz devširmu) objašnjava i najsnažniju depopulaciju prema habsburškim teritorijima upravo u ovom periodu (prva polovica XVII. st.). Nove pokrete na jugozapadu će nakon Dugog rata izazvati Kandijski rat te konačno Bečki i Morejski rat, koji će izazvati najveće migratorne procese u Jugoistočnoj Europi od početka osmanske vlasti u njoj krajem XIV. st.

6.3.2. NEREDOVITE OSMANSKE POREZNE OBVEZE

Osim ovih redovitih podavanja, osmanska država ubirala je i izvanredne poreze koji su uglavnom bili nametani za vojne potrebe. Izvanredni porezi su uključivali veći broj nameta obuhvaćenih pojmom „avariz“ (osm. *avariz-nüüzül*) - isporuke hrane i novca, prisilni otkup, podvoz i radnu službu. Avariz se prvi put javlja potkraj XV. st. kao sustav neredovitih poreza nametnutih isključivo za vojne potrebe u vrijeme sultanovih pohoda. U XVIII. st. avariz pak postaje redovita praksa diljem carstva.⁷⁶ Ne treba zaboraviti da su ovi nameti uključivali i državnu naknadu u novcu. Ipak, za pretpostaviti je da su porezni obveznici ipak bili na gubitku, jer novčana naknada nije mogla u potpunosti nadoknaditi gubitke uzrokovane propustom radova na zemlji.

Najbolji primjer ovoga pronalazimo u troškovniku radova pri popravljanju utvrda u Požegi iz ljeta 1538. Država je na nadnice potrošila 3500 dukata. Ako se zna da je zaposleno bilo gotovo 30000 ljudi (4097 zidara, 2806 tesara, 519 kovača i 18629 fizičkih radnika), jasno je da prosječan radnik nadnicom nije mogao biti zadovoljan (radnici su uglavnom bili iz Zvorničkog i Smederevskog sandžaka).⁷⁷ U Bosanskom ejaletu do kraja XVII. st. omjer udjela prirodne i novčane rente je najčešće iznosio 65% : 35% uz zanemarivi udio radne

⁷⁶ Murphy 1999, 188

⁷⁷ Holjevac i Močanin 2007, 119

rente ili kuluka (osm. *kulluk* - „neslodobna služba“).⁷⁸ Za skupine raje s posebnim statusom (Vlasi, derbendžije, menzildžije) naturalna je renta imala simbolično značenje a novčana je najčešće iznosila dukat. Radnu rentu činio je pak njihov vlastiti posao (vojna služba, oružnička služba, nadzor puteva, klanaca i mostova).⁷⁹

Tijekom i nakon Dugog rata osmanske vlasti su avariz počele prikupljati redovito. Zabilježeno je njegovo ubiranje dvaput tijekom Dugog rata te tijekom rata 1663./64., kao i u posljednjim godinama osmanske vlasti, kad su dotad najteže ratne prilike uvjetovale njegovo ubiranje.⁸⁰ Riječ je najčešće bila o prisilnom prikupljanju hrane (ali ne po cijenama mnogo nižim od tržišne cijene). U slučaju Požeštine, budući da je to jedini dio pograničja s muslimanskom većinom i na selu, a ne samo u urbanim centrima, računati moramo i s velikim brojem robova, koje pojedini zapovjednici pograničnih utvrda dovode na svoje posjede kao radnu snagu. Oni (zajedno sa seljacima na kuluku) su uspjeli tijekom sedamnaestog stoljeća većinu zapuštenih *pustoselina* urediti. Ovaj proces „revitalizacije sela“ je bio presudan za postupno stvaranje muslimanske većine u čitavom Požeškom sandžaku (sigurno već u Evlijino vrijeme), što ovaj sandžak čini drukčijim od ostalih u Slavoniji i Srijemu, ako ne i šire. Pretpostaviti moramo i da je velik broj konvertita zapravo oslobođeni ratni zarobljenici koji su prihvatili islam. Upravo je Požega tijekom šesnaestog i sedamnaestog stoljeća predstavljala značajno mjesto trgovine robljem (u Evlijino vrijeme po nekoliko stotina robova godišnje).⁸¹

Dakako da se i u udaljenim sandžacima osjetile posljedice socioekonomskih nemira diljem carstva krajem XVI. i početkom XVII. st. Najveći među njima su dakako dželalijski nemiri. Svakako najzanimljiviji za temu rada je slučaj Deli Hasana, dželalijskog vođe, kojeg je Porta ne mogavši ga svladati, uzela u svoju službu i dodijelila mu upravo Bosanski ejalet.⁸² U sedamnaestom stoljeću golema inflacija gotovo paralizira kompletan timarski sustav. Promjene u vojnoj tehnici spahije su zbacile s trona najvažnije komponente turske vojne sile. Osmanska institucionalizacija mehanizama prikupljanja sredstava za vojne potrebe (*avariz* i *bedel-i nüzüil*) dosegla je vrhunac tijekom sedamnaestog stoljeća i postupno preuzela karakter stalne osmanske prakse. Korijene postupne institucionalizacije ove prakse treba tražiti u pograničnim osmanskim regijama od Sulejmanova vremena do Dugog rata. Ovo najbolje dokazuje kanunnama Požeškog sandžaka iz 1545., koja jasno spominje dodatne izdatke nužne

⁷⁸ Moačanin 1999, 121

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Moačanin 2006, 125

⁸¹ Moačanin 1999, 148

⁸² Bašagić 1900, 54

za vojne kampanje (*sefer harcı*) kao uhodanu praksu (*her haneden elliser akçe ‘sefer harcı’ vermek adet-i mutadeleri olmagin*), odnosno već dulje ukorijenjeni dio sustava osmanskih mehanizama prikupljanja ovih sredstava.⁸³ Ovaj proces će u drugoj polovici XVI. st. dovesti do postupne monetarizacije avariza (kroz standardnu mjeru od 383 akče).⁸⁴

Kao direktna posljedica transformacije uloge konjice uz gotovo potpun nestanak odlučujućih konjičkih bitaka u europskom ratovanju, spahijski sustav doživljava najveću krizu upravo u ovom periodu. Fazli-paša u svom arzuhalu spominje tek 24 spahije u Cerniku (vjerojatno su bili pozvani na službu u Kandijskom ratu), dok Evlija nešto kasnije daje mnogo realniju brojku spominjući njih 100 (Evlija Čelebi 1967, 354), zbog čega nije bilo izlaza osim za spahijske poslove uposliti sekbane.⁸⁵ Umjesto kroz vojnu službu, spahije su već tada imali izbor isplatiti vlastite timare (*bedel-i timar*), pravo koje su mnogi i iskoristili.⁸⁶ Ipak, tijekom sedamnaestog stoljeća nezaustavljiva inflacija Osmanske države je mnoge spahije onemogućila u ovom naumu. Ipak, unatoč očitijoj krizi spahijskog sustava, Evlija posebno naglašava viteštvo srijemskih spahija (npr. Gazi Bajazid-beg iz Mitrovice, Evlija Čelebi 1967, 353).

Također, ne treba zaboraviti ni da je svaki inspekcijski obilazak, sudska potvrda ili imenovanje na položaj zahtijevalo veće ili manje „darove“ (osm. *peşkeş*), koji su često bili veći i od redovnih poreznih obveza. Za obnovu berata (rješenja o imenovanju na položaj) trebalo je također platiti ogromne svote. Spahija bi stoga često zapadao u dugove pa bi povisio porezne obveze raje. O karakteru ovih podavanja svjedoči i njihovo ime – „*teški nameti*“ (osm. *tekalif-i şakka*). Ipak, raja često u ovakvoj situaciji nije bila ostavljena na milost i nemilost spahije nego bi centralnim vlastima (u ovom slučaju Bosanskog ejaleta) uputila pritužbu (şikajet). Ipak, ovo nije mnogo poboljšalo položaj raje, budući da, kao posljedica inflacije, tijekom XVIII. st. u čitavom Osmanskom carstvu raste visina novčane rente a smanjuje se visina prirodne rente. Novčana renta sad obuhvaća i nekadašnje izvanredne namete u naturi, koji sada odreda postaju redoviti i zahvaćuju sve šire slojeve stanovništva (čak i sitne spahije).⁸⁷ Ovo je bila direktna posljedica teške državne krize uzrokovane katastrofalnim porazima u ratovima s Habsburzima te Mlečanima i Safevidima. Porazi su bili praćeni i dotad najvećim gubitkom teritorija u Rumeliji čime je era neprekidne ekspanzije zauvijek završena.

⁸³ Murphy 1999, 99

⁸⁴ Moačanin 2006, 224

⁸⁵ Ibid, 136

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Moačanin 1999, 121

7. „GAZIJSKA“ DIMENZIJA OSMANSKO-HABSBURŠKOG POGRANIČJA

7.1. GAZA I GAZIJE

Tzv. „mali rat“ je vremenom postao svakodnevnim obilježjem života te obrascem ponašanja na uvijek više-manje nemirnoj granici. Usprkos ovome, nije se radilo o ratu razaranja i potpunog uništavanja neprijatelja, već o sukobima usmjerenim ka pribavljanju ratnog plijena koji su, prirodom ovakvog ratovanja, podrazumijevali minimum borbi. Provaljivanjem preko granice u ”malom ratu” prvenstveno su se ostvarivali dodatni prihodi, a uzdržavanje metodama ”ratnog gospodarstva” postalo je uobičajenim načinom privređivanja lokalne vojne elite tijekom većeg dijela XVII. stoljeća.

Sve su vojnokrajiške strukture bile uključene u ove akcije. Za niži, osiromašeni sloj askera, gaza je bila izvor svakodnevne egzistencije, način da se popune nesigurne zalihe hrane, da se kompenziraju neredovite plaće, da se prehrani obitelj, ili prigrabi prihod za manje sretne dane. Za viši, upravljački sloj, kao i za državnu blagajnu, predstavljala je važan priljev novčanih sredstava te, jednako važno, način iscrpljivanja resursa protivnika. Ciljevi ovih pljačkaških pohoda bili su prvenstveno stoka, ali i hrana te zarobljenici, novac, odjeća, predmeti materijalne svakodnevice, tkanine i slično. Pojedinci i čitavi odredi iz vojnih struktura i lokalnih elita više su se nego često uključivali u takve akcije zbog permanentnog nedostatka zaliha hrane.

Također, ovakvi su pohodi implicirali junaštvo serhatskih gazija, a ne treba zaboraviti da je u mentalitetu ovog pograničnog osmanskog društva sve bilo podređeno idealu gazije-ratnika kojeg karakterizira izuzetna požrtvovnost u borbi za proširenje *Dār al-’islāma*. Zbog ovoga su i akcije s pljačkom kao jedinim motivom imale ne samo vojni nego i vjerski aspekt - prožete uzvišenim osjećajem te uvijek iznova opravdavane vjerskom motivacijom: „*Gazija je Allahov rob koji čisti Zemlju od nečistoće širka / Ne smatrajte one koji su pali na Allahovu putu mrtvima / Ne, blagoslovljeni šehid je živ*“. Ove stihove napisao je nakon Kosovske bitke 1389. osmanski „pjesnik džihada“ Ahmadi (734/1334–814/1412). Borba protiv ne-muslimana, s kakvim god motivima, je u osmanskoj viziji bila gaza, borci koji su u njoj sudjelovali su bili gazije, borci za islam. Svog je odjeka ova ideja našla u književnostima

muslimanskih naroda na osmanskoj granici – pogotovo u osmanskoj epici, gdje su inspirirale niz tzv. gazavatnama, poema o gazama koje veličaju djela njihovih protagonista. Isti odjek imaju i u recentnijoj turskoj nacionalističkoj književnosti. Tako je turski nacionalistički pisac Namik Kemal napisao djelo „*Kanije muhasarasi*“ inspirirano Hasan-pašinom obranom Kaniže u jesen 1601. (nakon što je u sedamnaestom stoljeću poslužila kao predložak za niz gazavatnama).

Na slavonskoj krajini gaze su vršili jedinice različitog sastava (janjičari, sekbani, Vlasi) među kojima su članovi pograničnih gaznizona zauzimali istaknuto mjesto. Kasnije prepade vršili su lokalni age. Ovakve akcije obično su uključivale između 100 i 200 boraca i nazivane su *haramilik*, dok su manje akcije, izvođene mnogo redovitije, uključivale između 10 i 20 boraca i nazivane *çete*.⁸⁸ Agama koji su se iskazali u gazi dodijeljivan je počasni naslov *yüzbaşı* ili *kapudan*.⁸⁹ Zanimljivo je da su isti naslovi korišteni i među Vlasima na kršćanskoj strani, gdje je kapetan bio zapovjednik bio jedinice od 100 konjanika.⁹⁰ Zbog nadgledanja podjele plijena, uz zapovjednika jedinice bio je imenovan i sudac (*akıncı kadısı*), ponekad i muftija lokalnog urbanog centra.

Osmanske su središnje i lokalne vlasti pljačku najčešće prešutno tolerirale jer je podrazumijevala izvor prihoda koji nije opterećivao državnu riznicu već ju je punio (od ratnog se plijena uzimao pendžik u iznosu od 1/5 vrijednosti, jednako kao i od zarobljenika).⁹¹ Ovaj se novac u posavskim i podravskim krajevima potom vjerojatno koristio za gradnju čamaca na lokalnim skelama ili popravak graničnih tvrđava (ne treba zaboraviti da su na popravcima utvrda uglavnom bili zaposleni seljaci na kuluku).

Ipak, vojno-strateške strukture na obje strane granice su itekako vodili računa o intenzitetu ovih prekograničnih prepada. Operacije prevelikog opsega su konstantno nosile rizik eskalacije i neželjenog dovođenja pozornosti središnjih vlasti. Ovo je dodatan argument u prilog uspješne aplikacije Lattimoreove ideje o međusobnoj orijentiranosti populacija s obje strane granice koje (unatoč formalnom neprijateljstvu) formiraju funkcionalnu zajednicu na habsburško-osmansku granicu XVII. st. Nužno je spomenuti i da je određena razina ovih prepada bila prihvatljiva pod ugovorima koje su potpisale obje strane, premda će ga u periodima mira i jedna i druga vlast pokušavati ograničiti, s više ili manje uspjeha. Sporazum

⁸⁸ Moačanin 2006, 152

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Jurin-Starčević 2006, 261

s kraljem Matijašom Korvinom iz 1483. tako je jasno je regulirao da prepadi koji uključuju manje od 400 ljudi ne mogu biti smatrani povodom za objavu rata.⁹²

7.2. RATNI PLIJEN

Evlija detaljno opisuje plijen koji je bio zarobljen tijekom akcije (u kojoj je i sam sudjelovao) protiv Kaniže 1664. Ratni plijen (konji, stoka, žito, roblje) i zarobljenici su bili prodani nakon što su se ratnici vratili.⁹³ Ove prodaje su mogle trajati i više dana. Kako sam Evlija svjedoči nakon dvije sukcesivne kaniške akcije jedna ovakva prodaja je trajala pet dana a druga čak osam.⁹⁴ Evlija također spominje da je nakon jednog ovakvog prepada 40 habsburških zarobljenika bilo prodano, među njima i pet „zapovjednika“, koje Evlija naziva *reis kafirleri*, koji su bili prodani za 1000 akči svaki.⁹⁵ Petorica drugih su bili prodani za 500 akči, a ostatak za 200 ili 300 akči. Tako je utržak koji je ostvaren njihovom prodajom – 13.500-16.500 akči bio najveći dio ukupnog utrška koji Evlija spominje u visini od 18.160 akči (jedan mevadžib defter iz 1687./88. spominje 18.654 zlatne akče).⁹⁶ Nakon uspješne akcije na habsburškom teritoriju zapadno od Drave 1666. ratni plijen i robovi su prodani sljedeći dan na kaniškom sajmu po cijenama od 200 do 1000 akči.⁹⁷ Petina robova (10) bila je kao pendžik prodana bosanskom paši.⁹⁸ Zarobljenici koji nisu bili prodani na sajmovima u urbanim centrima bili su iskorišteni za lokalni rad – često na kopanju rovova ili kanala tijekom osmanskih opsada ili pri obnovi oštećenih utvrda.

Otkup robova, prvenstveno zarobljenih vojnika i časnika, postao je unosan aspekt prekograničnih prepada tijekom čitavog XVII. st. Otkupnina plaćena za zarobljenike mogla je iznositi više nego čitava četa vojnika može plijena ponijeti s jedne akcije. Studija „*Ransom Slavery along the Ottoman Borders*“ Geze Davida i Pala Fodora daje detaljne podatke o visini ovih otkupnina tijekom XVII. st. Tako je 1588. Oleg-beg platio zapovjedniku Körmenda otkupninu u vrijednosti 1000 talera i stoke u vrijednosti 6000 talera uz dva potpuna seta konjske opreme (jedan zlatni i jedan srebrni).⁹⁹ I Evlija je bio svjedok jednog ovakvog

⁹² Stein 2007, 21

⁹³ Ibid, 22

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Inalcik i Quataert 1994, 307

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Stein 2007, 23

otkupa: „*U gradu Bihaću leži dvanaest sremskih kola blaga za izbavljanje bihačkog kapetana iz sužanjstva Zrinskog.*“¹⁰⁰

Otkupninu ratnih zarobljenika u skladu s njihovim statusom (odnosno bezuvjetno puštanje na slobodu zarobljenika zarobljenih u vrijeme mira) detaljno je odredio i 7. članak Žitvanskog mira.¹⁰¹ Upravo je ovaj članak bio meta žestokih prijevora habsburške i osmanske strane sve do 1664. O njemu je žestoko raspravljano tijekom pregovora u Beču 1615.-1616. i Komaromu 1618. prilikom pregovora oko 158 sela čija sudbina nije riješena Žitvanskim mirom.¹⁰² Mirovni ugovor su kasnije obnovili Ferdinand II. i Murat IV. 28. svibnja 1625. u Gyarmatu i 13. rujna 1627. u Szönyju na period od 25 godina.¹⁰³ Nedugo nakon toga, 1629. ponovno su održani pregovori u Komaromu, da bi napokon 19. veljače 1642. sporazum u Szönyju (sklopljen 1627.) bio od izaslanika Ferdinanda III. i Ibrahima I. produljen na period od narednih 20 godina.¹⁰⁴

Ipak, pravu prirodu ovog „mira“ na samoj granici opisao je 1641. ugarski palatin Nikola (1625.-1645.) riječima: „*Osim toga, čak i u vremenima mira (ako ga uopće možemo takvim nazvati) Turci pokreću napade na Kraljevstvo bez pribjegavanja otvorenom neprijateljstvu. Ovo čine krađom, jer, poput lopova kakvi su, Turci u pograničju otimaju i pljačkaju kako žele one koji su napustili svoje domove, posebno djecu i mlade, kao što gladni vukovi nose ovce. Također, uz najmanju izliku, napadaju uz bojne zastave i bubnjeve izvršavajući napade na Kraljevstvo, ubijajući svakog na kog naiđu te zarobljavajući bespomoćne. Uz ovo, još koriste i različite prijetnje te ostale metode iznuđivanja, svakodnevno pljačkaju bijedan narod uvećavajući svakodnevno granice svoje države, postajući tako bogatiji dok mi istovremeno postajemo siromašniji.*“¹⁰⁵

Pogled s druge strane pruža beg Koppanyija u pismu iz ožujka 1641., žaleći se na napade s habsburške strane: „*Naučili smo kako napadati od onih iz Kaniže, koji nikad ne miruju, čak ne prezaju ni od sela koja redovito plaćaju svoje obveze, odvođeci stanovništvo i poštujući ga tek uz otkupninu. Samo u ovoj godini više puta su prekršili mir akcijama koje*

¹⁰⁰ Evlija Čelebi 1967, 238

¹⁰¹ David i Fodor 2007, 141

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid, 142

¹⁰⁵ Ibid, 142-143

smo mi tolerirali. Oni ne poštedeju nikoga, nije ih briga za mir, sve ovo od njih smo naučili.“¹⁰⁶

Kroz oko 160 godina osmansko-nabsburške granice u srednjem Podunavlju, zarobljavanje i traženje otkupnine se postupno ustalilo do razine ekonomske aktivnosti koja je nadomještala često nedovoljnu vojničku zaradu te preraslo u problem koji je i sam Evlija bio prisiljen rješavati prilikom svog susreta sa Zrinskim, o čemu sam svjedoči: „Više puta sam se prepirao i diskutovao sa Zrinskim. Tako sjedeći jednog dana kod njega dođoše tužioci da se potuže na Suhrab Mehmed-pašu iz Kaniže i rekoše: - Moj kralju, čete Kanižana stalno pljačkaju po obali rijeke Mure. Zarobili su dvije stotine hrišćana iz grada Peške, a tri stotine sasjekli. Još su se mnogo žalili. Na to reče Zrinski meni, siromahu: Juruk vezir, zašto ne zauzda svoje vojnike? Ja mu, siromah, odgovorih: - Ni austrijski ćesar ne može da obuzda vaše vojnike, već stalno provaljuju u gradove Bihać, Kotar i Udbinu, te tamo pljačkaju i pustoše, odnose napljačkano blago i odvođe roblje. Eto, istom se sada i bihaćki kapetan izbavio ropstva i otišao. Tvoj ćesar nije dao pristanak da tako činite, ali vi radite poslove koji su suprotni mirovnom ugovoru, pa zato i vaši Kanižani dolaze sa Suhrab Mehmed-pašom na vašu krajinu, prelaze rijeku Rabu i dolaze čak do pod gradove Ujvar, Kemin-kioše i Kemešvar, ruše, pale, robe, pustoše i odvođe roblje.“¹⁰⁷ Prilikom opisa opsade Novog Zrina 1664. Evlija ukazuje na još jedan problem ovih akcija – postojanje dva elementa osmanske vojske – frakcije sastavljene uglavnom od Tatara koja je tražila nastavak opsade do realiziranja vojnih ciljeva te frakcije sastavljene uglavnom od lokalnih Vlaha koji su preferirali prekid opsade kako bi prodali vlastiti plijen na sajmu u Osijeku. Na Evliju je tako pao težak zadatak podjele plijen (qassām).¹⁰⁸

Između 1633. i 1649. Osmanlije iz Kaniže i okolice su zarobili 4200 habsburških podanika te 4760 grla stoke na habsburškoj strani kaniškog pograničja.¹⁰⁹ Posebno su aktivni bili godine 1646., kad su zarobili 319 vojnika, a na Nathhanyjevim posjedima opljačkali dvaput četiri sela i jedanput grad Körmend.¹¹⁰ U regiji Kamenesalja, zarobili su gotovo čitavo stanovništvo osam sela – tijekom čitave godine u samo u ovoj regiji je zarobljeno oko 1000 habsburških podanika.¹¹¹ Utržak od jedne od ovih prodaja iznosio je 86.000 kuruša.¹¹² Ovo

¹⁰⁶ David i Fodor 2007, 143

¹⁰⁷ Evlija Čelebi 1967, 248

¹⁰⁸ Murphy 1999, 151

¹⁰⁹ David i Fodor 2007, 145

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Stein 2007, 22

najbolje dokazuje (usporedbom s prosječnom plaćom vojnika u pograničnom garnizonu) vrijednost ovakvih „usputnih poslova“.

7.3. TIMARSKI SUSTAV OSMANSKOG POGRANIČJA

Ipak, vojnik u pograničnoj utvrdi na osmansko-habsburškoj granici nije se mogao nadati da će vojnom službom ostvariti zavidan imetak. Najveće dnevnice primali su kapetani (od 20 do 50 akči), nešto niže ostali zapovjedni kadar / age (od 8 do 15 akči), a najniže obični neferi (između 3 i 7 akči). Državna je blagajna novac za dnevnice osiguravala od regalnih prihoda, i to na način da su državna dobra za velike iznose gotovine izdavana pojedincima u zakup (*mukāta'a*). Kako plaće nisu uvijek bile redovite te se na njih moralo čekati i po više mjeseci, vojnici u ovim utvrdama su bili prisiljeni pronaći dopunske izvore prihoda. Također, često se događalo da zakupnici nisu htjeli isplatiti plaće u gotovini nego u robi (kamena sol ili platno – čoha) ili da jednostavno nisu raspolagali dovoljnim količinama novca.¹¹³ U takvim su okolnostima vojnici i njihove obitelji mogli mjesecima, pa i godinama biti bez prihoda. Premda je vojno-upravni sloj askera (spahije) za svoju službu državi primao više ili manje stalnu plaću, u obliku nadarbina ili u obliku dnevnica u gotovini, to im također nije jamčilo materijalnu sigurnost. Plaće su redovito bile niske i neredovite, a iznosi nadarbina nedovoljni za osiguranje kakve-takve egzistencije. Obični neferi i niži sloj spahija nisu se mogli osloniti na plaću kao primarni izvor zarade, niti su nadarbine koje su im bile dodijeljene uvijek bile dovoljne, iako je bilo zamišljeno da im pružaju prihod dostatan da osiguraju vlastitu egzistenciju i egzistenciju vlastite obitelji te da opreme dodatne krajišnike za rat. Ekonomski su imperativi stoga tjeroali pripadnike ove vojne klase da pronalaze alternativne izvore prihoda. Rješenje nije bila samo gaza - trgovina, poljoprivredna djelatnost, mito postaju vremenom važnim aktivnostima i među članovima askera, dok „državna plaća“ počinje predstavljati samo manju kariku u ukupnim prihodima koje su ostvarivali.

Također, „lokalni asker“ je redovito morao svaki profit dijeliti s dobrovoljcima (*göniüllüler*), koji su se doseljavali u pograničnu zonu kako bi živjeli vojničkim životom, poput gazija perioda osvajanja, nakon 1580., kad su gazijske tradicije već izbljedjele, a za gazije više nije bilo mjesta. Isprva, bili su organizirani u pomoćne vojne odrede te nisu dobivali plaću od središnjih vlasti. Preostala im je tek nada da će za marljivu

¹¹³ Jurin-Starčević 2006, 249

službu biti nagrađeni timarom ili barem stalnom plaćom poput janjičara.¹¹⁴ Ipak, već početkom XVII. st., ovi dobrovoljci su postali pravilo na osmanskoj granici, dobivali su plaću iz državnih rezervi i redovno su organizirani u posebne jedinice. U vrijeme mira barem petinu pograničnih utvrda činili su ovi dobrovoljci.¹¹⁵ Vrlo skoro potreba za njima će postati još jača. Nakon poraza u bitki kod St. Gottharda u kolovozu 1664. Osmanlije su, shvativši svu ozbiljnost situacije, pojačali *ganzione* uzduž granice. Posada Uyvara (ne uključujući janjičare) narasla je tako sa 634 na 850 ljudi (trećinu su činili *gönüllüs*).¹¹⁶

Niske vrijednosti nadarbina timarnika mogu, uz već spomenute, biti objašnjeni i međusobnim djelovanjem više prirodnih i društveno-političkih čimbenika. Mnogo nepovoljniji reljefni i pedološki uvjeti na rijetko naseljenom području, na kojem su proizvodne mogućnosti bile male pa je i agrarna proizvodnja većine ruralnog stanovništva bila često ispod egzistencijalnog minimuma, zasigurno su najvažniji među ovim čimbenicima. Nesigurne prilike na serhatu, gdje je „mali rat“ konstanta kroz čitav period i pljačkaške provale jedinica s neprijateljskog teritorija koje su redovito palile usjeve, pridonijele su slaboj isplativosti agrarne proizvodnje. Naseljavanje vlaškog stanovništva tradicijski usmjerenog transhumantnom stočarenju dodatno je otežavalo podizanje poljoprivrede, koja je za osmansko društvo izuzetno važna budući da na desetinskim podavanjima leži osnovica timarsko-spahijskog sustava, a ugrožen je i sustav opskrbe osmanske vojske.

Osim ovih, „vanjskih faktora“ na koje država najčešće nije mogla utjecati, utjecaja su imali i „unutrašnji faktori“ koje je uzrokovala opća ekonomska i društveno-politička kriza u državi. Naime, dvije su pojave posebice vidljive, a one su morale biti rezultat unutrašnje krize u koju je Carstvo zapadalo tijekom druge polovice XVI. stoljeća. Prva je tendencija postupnog smanjivanja prihoda s vojnih lena, koja postaje sve izraženija krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća, opadanjem državne moći, u uvjetima u kojima više nema velikih teritorijalnih osvajanja, dok se istovremeno broj pripadnika vojne klase koji čekaju na nadarbinu neprestano povećava. Kako i ovome stala na kraj, Država je bila prisiljena smanjiti iznose timara kako bi im povećala broj, budući da sve veći broj pripadnika vojne klase nekako mora zbrinuti. Druga tendencija je postupno raspršivanje prihoda. Stalni pritisak spahija „na čekanju“ za dodjelu nadarbina je uvjetovao razdiobu prihoda nekih sela koja su ranije bila carski *has* (vjerojatno se ovo dogodilo u selima oko Orahovice). Također,

¹¹⁴ Stein 2007, 21

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid, 22

središnja uprava je često odlučila dodijeliti određenoj posadi kolektivni timar, a ne gotovinu, najčešće zbog nedostatka gotovine koji je permanentno mučio državnu blagajnu, smještaja utvrde (uglavnom je riječ o vojnicima u utverdama čiji su timari na zaštićenijem području – pretpostaviti možemo izvan zone koju redovito pustoše krajišnici s habsburških posjeda), te dob i status vojnika (isluženi janjičari najčešće nakon odslužene vojne službe postaju mustahfizi u jednoj od ovih pograničnih utvrda s dodijeljenim kolektivnim timarom kao nagradom za vojnu službu).

Također, Državi je vjerojatno bilo u interesu što veći broj tvrđavskih vojnika isplaćivati kroz nadarbine, ali to na samom pograničju nije uvijek bilo moguće jer su prihodi s timara bili više nego nesigurni uslijed čestih pljačkaških provala. U još lošijoj poziciji bili su dnevničari (*ulufeci*), odnosno vojnici koji su za svoju službu primali plaću u gotovini, izraženu u obliku dnevnice u akčama. Iznos dnevnice ovisio je o rodu vojske, funkciji i rangu pojedinca unutar vojne hijerarhije te o strateškoj poziciji utvrde na serhatu. Ovo je bilo mnogo važnije nego se na prvi pogled čini, budući da je pripadnost staležu askera donosila je povlašteni status i ugled u krajiškom društvu u kojem su svi aspekti života, kako vojničkog tako i „civilnog“, bili podređeni izgrađivanju ratničkog duha i gazijskog mentaliteta. Ekonomska se pak moć stjecala najčešće metodama koje su prelazile zakonske okvire i norme koje su vrijedile u „zeleđu“ Carstva. Pojedinci su tako mogli nagomilati veliko bogatstvo: trgovinom vojničkim nadarbinama i unosnim položajima, malverzacijom plaća, zakupom poljoprivrednog zemljišta, zakupom regalija, uključivanjem u trgovinu robom i poljoprivrednim proizvodima (medom, vinom, voćem), krijumčarenjem, pograničnom pljačkom, mitom, izrabljivanjem seljaka avarizom i redovitim nametanjem neredovitih davanja. Brojni šikajeti koji su redovito stizali Porti ovo potvrđuju. Ipak, bilo bi netočno pretpostaviti da je osiguravanje sredstava za život bio jedini motiv za poduzimanje različitih legalnih i nelegalnih akcija. Politički interesi, financijske razlike unutar vojnog staleža, suparništva, ispoljavanje moći igrali su sigurno podjednaku ulogu kao i osiguranje osobne egzistencije.

Vjerojatno su stoga točne ocjene da je dodjeljivanje vojnih nadarbina u nevojne svrhe postalo glavni čimbenik u potpunom slomu timarskog sustava. Uobičajene formulacije poput „upražnjen timar“ (*mahlul*), „promjenom (statusa)“ (*an tahvil*), „prepustio/ustupio“ (*feragat etti*), i slično, bez jasno opisanog razloga, navode na zaključak da je riječ o nelegalnoj, ali vjerojatno već u drugoj polovici XVI.st. stoljeća raširenoj praksi trgovine nadarbinama, ili pak o manje-više legalnoj zamjeni timara (bedel-i

timar) spahija koji su bili prekomandirani u druge krajeve.¹¹⁷ Također, u osmanistici se nedavno pojavila teorija kako je u Carstvu postojao regularni "rotacijski" sustav po kojem su timarnici nakon stanovitog vremena uživanja prihoda bili "otpuštani" (*mazul*) kako bi oni "na čekanju" mogli doći do prihoda.¹¹⁸

Osim nadarbina, predmetom unosne trgovine postali su vojni položaji i berati (službene isprave o postavljanju na dužnost), praksa koja je uskoro postala općeraširenom pojavom, što je vidljivo iz naredbi Porte upućenih pokrajinskim vlastima kojima se strogo zabranjuje postavljanje više od jednog zapovjednika na čelo jednog džemata, a ne po dvojicu ili trojicu koji se međusobno suprotstavljaju jedan drugome.¹¹⁹ Slučajevi krivotvorenja berata, kao i malverzacije plaćama predstavljali su podjednako nelegalan, ali zato iznimno unosan izvor dodatne zarade za vojne zapovjednike i osobe dobro pozicionirane u birokratskom aparatu pogranične regije poput prostora dravsko-savskog međurječja uz habsburške posjede. Ove opcije privređivanja, na granici legalnoga ili izvan ove granice, osim što su izazivale duboke socijalne konflikte između viših i nižih slojeva askera i time slabile obrambenu moć ovog pojasa granice, nosile su i znatne teškoće središnjoj vlasti koja je težila unijeti red i kontrolu u pogranične vojne strukture.

Još jedan od važnijih vidova dopunjavanja vojničkih prihoda, čak i kod pojedinaca koji su imali visoki položaj, ali i brojnih farisa, azapa, mustahfiza, postaje zakup velikih parcela obradivog zemljišta i aktivno bavljenje poljoprivredom. Ova pojava, koju otkrivaju već osmanski izvori Sulejmanova vremena, izravna je posljedica posvemašnje deagrarizacije i velike depopulacije prostora koja je pratila prve osmanske valove tijekom tridesetih godina šesnaestog stoljeća.

Depopulacija koja je pratila ove prve valove je rezultirala zapuštenim i devastiranim posjedima. Ovakvo je stanje dočekalo Osmanlije koji su, u prvim godinama uprave, velike parcele nenaseljenog i neiskorištenog zemljišta, pod vrlo povoljnim uvjetima dodjeljivali na uživanje zainteresiranim osobama kao zakupna dobra. To je u tom trenutku bio jedini način da ih se kultivira. Takvi su posjedi dobivali status čiftluka, pod uvjetom da prvi zakupnik plati najprije tapiju i pristojbu na čift, potom i nisku svotu paušalnog zakupa, a uloženo je ostvarenim profitom brzo povratio.¹²⁰ Naravno da su pritom pripadnici vojnih posada, kao redovito prvo muslimansko stanovništvo, imali i najveće mogućnosti doći do atraktivnijih i plodnijih parcela. Tako su posjednicima čiftluka redovito

¹¹⁷ Jurin-Starčević 2006, 251

¹¹⁸ Inalcik i Quataert 1994, 116

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Jurin-Starčević 2006, 252

postajali vojnici u utverdama, njihovi zapovjednici age i dizdari, spahije i zaimi, emini, vojvode, ljudi iz sandžak-begove pratnje, pa i sami sandžak-begovi.¹²¹ Ova je pojava imala snažan utjecaj na postupno oblikovanje specifične društvene dinamike, budući da su tada prostrana područja, pa i čitava opustjela sela došla u posjed sposobnih pojedinaca, koji će vlasništvo nad njima prenijeti na sinove, stvarajući tako posebne dinastije. Stabilizacijom u drugoj polovici XVI. st. i postupnom repopulacijom područja navodoseljenim vlaškim stanovništvom, država je nastojala ukinuti zakupni status čiftluka i paušalno plaćanje poreza, zamijenivši ga redovitim sustavom koji se sastojao od plaćanja desetine i zakonskih pristojbi u korist spahija i države. Ova odredba, koju je na državnom nivou donio sultan Sulejman, u Bosanskom je sandžaku provedena 1530. godine.¹²²

Osim zakupa poljoprivrednog zemljišta, znatna se materijalna korist mogla izvući i iz zakupa ostalih regalnih prihoda, ponajprije od robe prevožene Dravom (vjerojatno i Savom) te prihodi od skela, solana, carina (*cümriik*), tržišnih taksi (*bac-ı pazar*), ali nije bila rijetkost niti zakupljivanje prihoda od travarine, ribarenja, prikupljanja filurije, ljetnih i zimskih ispaša.¹²³ Zakup se obično vršio od jedne do tri godine, a kao zakupnici najčešće se pojavljuju emini, kapetani, istaknutiji zaimi, viđenije age, pa i sandžak-begovi.¹²⁴ U želji za što većom financijskom koristi, znali su vršiti razne malverzacije te kršiti detaljne odredbe o iznosima pristojbi, naplaćujući mnogo veće iznose od predviđenih, zbog čega je vlast, s ciljem sprječavanja zlouporaba i kontroliranja zakupnika regalija, bila prisiljena postavljati državne povjerenike i nadglednike (državne emine i nazire).¹²⁵ No, dakako da ovaj sustav nije u praksi uvijek besprijekorno funkcionirao, jer se često znalo dogoditi da je jedna te ista osoba istovremeno bila zakupnik i povjerenik. Uz to je ista osoba mogla istovremeno obnašati nekoliko različitih, vrlo unosnih funkcija, što je dakako otvaralo bezbrojne mogućnosti za ostvarivanje dobiti. A oni koji su položaje dodatno zlorabili i imali visoke zaštitnike doista su mogli namaknuti goleme zarade.

Imajući ovo u vidu, postaje jasno zašto su za zakup skela (npr. na Dravi) pripadnici lokalne elite (age i zaimi) izdvajali nevjerojatne sume novca. Dobit je sigurno nekoliko puta premašivala uloženi kapital. Iako možemo pretpostaviti da su se propisi o carini na svim dravskim prijelazima temeljili na propisima kojima je reguliran promet osječkom skelom, raja se, o čemu svjedoče brojni šikajeti upočeni Porti, neprestance

¹²¹ Jurin-Starčević 2006, 252

¹²² Ibid, 253

¹²³ Moačanin 2004, 144

¹²⁴ Jurin-Starčević 2006, 256

¹²⁵ Ibid, 257

žalila na samovolju zakupnika filurije koji kupe mnogo više nego što je uvedeno u defterima, a razliku uzimaju sebi. Premda je zakonom bilo dozvoljeno zakupniku i službenicima koji su ubirali porez naplatiti honorar u iznosu od nekoliko akči, često je socijalna represija samovoljnih poreznih zakupnika prelazila sve granice, a tragična posljedica ove samovolje je bila trajna depopulacija prostora. Iako je država oštro osuđivala svaki nezakoniti postupak zakupnika prihoda, jednostavno nije raspolagala učinkovitim mjerama kojima bi mogla suzbiti nepravilnosti, budući da je u vrijeme sve jače inflacije, počela ovisiti o gotovinskim svotama bogatih poreznih zakupnika.

8. EKONOMSKO ISKORIŠTAVANJE POGRANIČJA

Kroz čitav period osmansko-habsburške konfrontacije u srednjodunavskom bazenu postoje i drugi vidovi zajedničkih veza što su povezivale podijeljene populacije. Najprozaičnije su one manje ugodne realnosti života „na granici“. Seljaci s obje strane granice morali su često plaćati porezne obveze predstavnicima obje imperijalne sile. Plemstvo koje je pobjeglo u područja pod habsburškom vlasti i dalje je ova područja smatralo svojim vlasništvom. Česti prepadi na osmansko područje provedeni su zapravo s ciljem prikupljanja poreza od seljaštva. I osmanski pogranični dužnosnici ovdje su također prepoznali priliku koju bi valjalo iskoristiti. O ovome detaljno govore pisma budimskog Ali-paše koji na više mjesta opravdava osmanske prepade na habsburški teritorij prikupljanjem poreza koji po njemu pripadaju osmanskoj strani.¹²⁶ Ova praksa dvostrukog oporezivanja seljaštva s obje strane granice navele je neke autore na korištenje termina „habsburško-osmanski kondominij“.¹²⁷

Također, česta korespondencija osmanskih i habsburških vlasti svjedoči o drugom fenomenu – traženju osmanskih vlasti od habsburških vlasti da im pomognu u prikupljanju poreza! Osmanlije su se u vlastitim zahtjevima, nakon Žitvanskog mira, pozivali na deftere iz 1566., vrijeme posljednje značajne osmanske teritorijalne ekspanzije.¹²⁸ Iako su vlast ondje nakon Dugog rata izgubili, nastavili su pozivati se na pravo prikupljanja obveza, ne libeći se tražiti i asistenciju habsburških vlasti u primoravanju seljaka na plaćanje. Neki autori (Geza Pallfy) upravo u ovom dvostrukom oporezivanju središnje Ugarske više uzroke njena ekonomskog osiromašivanja.¹²⁹

Uzimajući u obzir sve navedeno, postaje jasno da unatoč razmjerno podnošljivom teretu „redovitih“ i sve redovitijih „neredovitih“ podavanja, ruralno stanovništvo pograničja je sve više siromašilo, gubitkom plodne zemlje i kvalitetne stočne hrane. U defterima uopće nema traga vinogradarstvu ni sitnoj stoci (vjerojatno je bilo tek malo goveda i konja koji su ionako često bili rekvirirani za vojne potrebe).¹³⁰ Također, u ovom kontekstu vrlo je zanimljiva i Evlijina opaska o stanju stočnog fonda: *“Tu nema ovaca, janjadi, koza i goveda”*

¹²⁶ Pisma je prikupio Gustav Bayerle u knjizi *„The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604-1616“* (Akadémiai Kiadó, 1991.)

¹²⁷ Pallfy 2010, 44

¹²⁸ Stein 2007, 26

¹²⁹ Pallfy 2010, 44

¹³⁰ Močanin 2004, 144

(kraj oko Kraljeve Velike).¹³¹ Ako ekološkom faktoru pridodamo opću nesigurnost i strah od rekvizicije, vjerojatno je stanovništvo (poglavito nevlaško) držalo tek egzistencijalni minimum. Meda, voća i povrća, je bilo, možda čak i dovoljno da se redovito prodaje na osječkom sajmu (i izvozi). Iako je proizvodnja žitarica bila vrlo produktivna (800 kg pšeničnog ekvivalenta per capita), žita jedva da je ostalo dovoljno da se manji dio proda na osječkom sajmu ili izvozi jer je jedino ono u vrijeme krize preostajalo da se namakne novac za novčane daće, koje su sad već potpuno monetarizirane.¹³² Taj naizgled rekordni prinos (svagdje je na prostoru Slavonije i Srijema on niži) vjerojatno ne odgovara stvarnom stanju. Naime, zabilježeno je više sela, osobito u nahiji Valpovo, sa samo nekoliko kuća, dok se proizvodnja žita čini prevelikom za naselje ovakve veličine.¹³³ Po svoj prilici je ondje na njivama radilo mnogo osoba „izvana“ za vlastite potrebe - vrlo vjerojatno oni koji sami nisu imali dovoljno izvora za prehranu (mnogi su vjerojatno novodoseljeni Vlasi). Tako je nizinska Podravina pritisnuta teretom monetariziranog avariza bila prisilno orijentirana na pojačanu proizvodnju žita.

Upravo stoga, za razliku od drugih krajeva u Slavoniji, seoski su mlinovi relativno rijetki. Većina vodenica (njih 70-ak) bila je gusto koncentrirana na samo dva područja, blizu Orahovice (has sandžakbega u vrijednosti od 700000 akči kako spominje Evlija) te oko Valpova, zbog čega se može pretpostaviti da su bile u zakupu lokalnog kapetana.¹³⁴ Možda su skupini zaima u pograničnim sandžacima uz habsburške posjede diljem granice pripadali i niži časnici spahijskog konjaništva poput subaše, alajbega, kapetani, ali su zeamete u ovom kraju sigurno uživali i dvorski službenici – čauši. Slična je situacija i s timarima od kojih je na pograničju rijetko koji prelazio više od 7000 akči. Gotovo da od njih samih nije mogla preživjeti šira obitelj timarnika, a o opremi dodatne pratnje za rat, uključujući i održavanje manje ergele konja, nije se moglo ni sanjati. Vjerojatno se stoga u ovim krajevima nije niti striktno primjenjivalo pravilo da se na svakih 3000 akči opremi po jednog potpuno naoružanog ratnika (*cebelü*).

Unatoč činjenici da je Drava oduvijek nudila obilje kvalitetne ribe, čini se da ribarstvo nije imalo osobitu ulogu u načinu života, niti lokalnoj ekonomiji, velike većine stanovnika. Uz samu Dravu bilo je vrlo malo sela pa je prihod od ribolova zabilježen u njih samo četiri ili pet. Međutim, ribolov je bio intenzivan u blatima te u blizini brodova (skela), napose oko

¹³¹ Evlija Čelebi 1967, 233

¹³² Moačanin 2004, 144

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid.

Moslavine.¹³⁵ S druge strane, detaljnijih podataka o naturalnim daćama novodoseljenih Vlaha u brežuljkastim i brdskim krajevima gotovo da i nema.¹³⁶ Iz navedenoga možemo slobodno zaključiti da je u brežuljkastom i brdskom pojasu i obična kršćanska raja, a ne samo Vlasi, živjela nešto bolje. Više je nego razložno pretpostaviti da vojnica, barem u vremenima mira, u XVII. stoljeću u stvarnosti nije prikupljana od svake kuće, nego samo od onih koje su doista mogle platiti. Nije nemoguće i zamisliti da su u i pod obvezom glavarine zabilježene samo prosperitetnije kuće u brežuljkastom i brdskom pojasu.

Ovo je mogla biti i indirektna posljedica opće nesigurnosti, koja je mogla djelovati i na pojavu da u Podravini posjednici nadarbina - spahije, gotovo uopće ne žive po selima. Ovo bi objasnilo zašto u Valpovu čine nevjerojatnih 26 % domaćinstava – pojava koja nije zabilježena niti u jednom drugom urbanom centru Slavonije i Srijema.¹³⁷ No, čini se da je bilo i razmjerno sigurnih oaza. Ovo potvrđuje slučaj zaima Behrama, vjerojatno lokalnog podrijetla, vrlo visoko rangiran u budimskoj administraciji i sastavljač katastarskog popisa Požeškog sandžaka iz 1579., koji je uspio 70-ih godina XVI. stoljeća dobiti u puno privatno vlasništvo zemlje oko dotad malog naselja Mikleuš, sagraditi ga, utemeljiti vakuf, dovesti nove naseljenike i pretvoriti ga u funkcionalni urbani centar.¹³⁸ Upravo je ovo iznimka koja potvrđuje pravilo. Teško možemo govoriti o pravim urbanim centrima bez postojanja vakufa, kojih gotovo uopće nema, osim navedenih primjera vakufa zaima Behrama.

Slobodna trgovina, uz poreze koje je generirala, je bila važna objema državama, a pogotovo predstavnicima središnje vlasti u pograničnoj zoni. Bila je posebno regulirana Žitvanskim mirom 1606., nakon čega su pune kapitulacije podijeljene habsburškim trgovcima (prvenstveno stokom i vinom) već 1617. godine.¹³⁹ Za zaštitu trgovaca su bili zaduženi

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ „*Sub dominio Tucico in hac arce commendans Tizdar Ahmet cun 40 neferis qui vigilabant, in oppido vero 25 spaij in dominus suis (hi autem tempore belli castra se quebantur), caeteri Turcae agriculturam mercaturamque exercebant.*“ (Smičiklas 1891, 94)

¹³⁸ Spomenut je i kao vakif dva čifluka:

1) Čifluk koji čine: čestice Prisojna i Jelašje?, vodenica na području sela Gornji Zdenci, zemlje More Lasla i Matijaša Jošića, dva hassa-izgona i jedna livada u granicama sela Donji Zdenci, zemlje (yerler) i livade Galov špana i Larinca špana, a to su livade po nazivu Grbavica, Cakoštica?, Patraja?, Goloboštica s Vodenkom, Lipna, u kojima su stabla voća, te livada i njive po imenu Borinci i Malehanovo? Selo i Novak Selo, te stabla voća, zatim (u čifluk spadaju) posjedi (emlak), zemljišta i stabla s plodovima u varoši Orahovica, i kestenjak na mezri Nižetina. Spomenuti je čifluk u starom defteru bio upisan na zaima Behrama, ali kako ga je on za božje zadovoljstvo uvakufio, te budući da je upravitelj te njegove zaklade platio državi porez na tapiju u iznosu od 700 akči(?) za spomenuti čifluk, u novom carskom defteru upisan je kao vakuf. (Sršan 2001, 321)

2) Čifluk koji čine: čestice (erazi) Vrbas, Zaton, Stara Brezovica, Ivanovci i Gospođina Vas s vodenicama na rijeci Vučici. Spomenute vodenice na čifluku, sve čestice i plodonosno drveće i sve ono što ide uz to i što mu pripada bilo je u starom defteru upisano na zaima Behrama. Međutim, budući da je on to, tražeći bolje zadovoljstvo, uvakufio, i budući da je mutevellija vakufa za spomenuti čifluk platio porez na tapiju u iznosu od 550 akči državnoj blagajni, on je (čifluk) u novom carskom katastru upisan kao vakuf. (Sršan 2001, 344)

¹³⁹ Stein 2007, 26

janjičarski odredi. Evlija spominje 3000 janjičara koji su bili odgovorni za sigurnost oko 100000 (!) trgovaca osječkog sajma (što je očito pretjerivanje), ne samo tijekom održavanja sajma, nego i pratnjom trgovaca u njihov zavičaj.¹⁴⁰ Ako je Evlija i pretjerao u broju trgovaca i posjetitelja, osječki sajam je bio sigurno jedan od glavnih stupova ekonomskog prosperiteta sandžaka, ali i čitavog slavnosko-srijemskog porječja.¹⁴¹

Ipak, već od druge polovice XVI. stoljeća na pograničju su primjetni prvi znakovi ekonomske krize i postupnog propadanja svih temeljnih institucija osmanskog vojno-upravnog sustava. Sve vidljiviji nedostatak kontrole središnje uprave nad lokalnim vladajućim strukturama, poglavito vojno-upravnom elitom i njihovim izvršnim ljudima, rezultirao je različitim ekonomskim i pravnim zlouporabama. One se prvenstveno očituju u postavljanju sve većih zahtjeva seljaštvu na vlastitim posjedima kroz sve češći kuluk i povećavanju raznih pristojbi i poreznih davanja koja se sve češće prikupljaju nasilnim metodama. Podmirivanje raznih izvanrednih nameta od strane podanika, simbolički nazvanih "teškim nametima" (*tekalif-i şakka*), u korist lokalnih aga, u vidu novčanog doprinosa za odjeću, obuću, hranu, putne troškove, troškove sakupljanja i održavanja dvora, troškove inspekcije, dočeka itd., sve više opterećuje raju. Usporedno s ovom pojavom, na pograničju postaje sve raširenijom i praksa darivanja osmanskih dužnosnika (*peşkeş*), članova vojno-upravne elite i raznih državnih službenika, koja uskoro postaje toliko uobičajenom da se niti najmanji posao nije mogao obaviti bez „mita“.

8.1. VLAŠKA KOLONIZACIJA

Važno je, na temelju trenutačno dostupnih izvora, rekonstruirati tijek vlaške kolonizacije bežuljkastog i brdskog područja.¹⁴² O ubrzanju vlaškoj kolonizaciji podravske granice rječito izvještava koprivnički župnik Matija Sumer u pismu upućenom zagrebačkom

¹⁴⁰ Evlija Čelebi 1967, 367

¹⁴¹ Dovoljno je u obzir uzeti činjenicu da se: „Od trgovaca naplati sedam do osam hiljada groša na ime godišnjeg zakupa za dućane“ (Evlija Čelebi 1967, 367)

¹⁴² Sa samog početka XVII. stoljeća je sačuvan je vrijedan popis vlaških naselja u Varaždinskom generalatu, na koji je prvi upozorio Josip Adamček koji je koji je popis datirao u godinu 1610. Adamček je sumarno naveo sva naselja Koprivničke kapetanije i ispravan broj od 204 doma. Za Križevačku kapetaniju spomenuo je samo 8 većih vlaških naselja, dok se u usporedbi s izvornikom vidi kako je postojalo 41 naselje s ukupno 756 domova (po Adamčeku 758 obitelji). Za područje Ivaničke kapetanije Adamček također nije naveo broj domova u pojedinom naselju, a pogriješio je i u izračunu ukupnog broja domova kojih je, prema popisu, bilo 296 (Adamček je naveo 256 kuća). Sumnju u Adamčekovo datiranje izražava Hrvoje Petrić spominjući da u popisu nema sela Trešnjevica (Črešnjevica) nastalog nedugo nakon 1606. godine te ga datirajući u posljednje godine Dugog rata ili njegovo poraće (Petrić 2010, 447)

župniku Benku Vinkoviću datiranom 10. kolovoza 1638.: „*Ciues nolle quomodocunque ante commissionem futuram reuerendissimae dominationi vestrae respectu bonorum Bregy sese submittere, sed bene tunc penes prinilegia superin eisdem habita et ostensa, ac penes recnperationem portionis item Valachorum, quam in dictis Bregy iam a longo tempore Valachi possiderent, et neque ulli rev. d. vestrae exmissorum nuncupata bona Bregi uellent ostendere, sicut et neque loca alia, de quibus olim piae memoriae Franc. Erghellius mihi scripserat, hoc est bona s. Ladislai, Comarnicza, s. Michaelis de Zdellia. — Vbi uero mandat rev. d. v., ut eidem significarem, utrum praedicta loca inhabitarentur, et a quibus succincta accipiet: Comarnicza inhabitatur a Sclauis et panels Valachis, quae habet castellum cum fossa sua. et eandem replet, sicut et castellum circumfluit fluuius Comarnicza. S. Michael de Zdelia est in monte, uestigijs ecclesiae adhuc restantibus, sed fluuius Zdelia ambit castellum Virie dictum. S. Ladislaus habet ecclesiae muros integros sine tecto et fornice, sanctuario demolito; inhabitatur a Valachis. Bregy uero non inhabitantur, sed eorundem bonorum terrae excoluntur a ciuibus et Valachis. Capronczae, 10. augusti 1638. Capelanus liumillimus Mathaeus Szumer, pleb. Caproncensis.*“ (SHK II, 200)

U kontekstu prava i obveza novodoseljenih Vlaha vrijedi spomenuti i članke 7. i 8. Vlačkih statuta iz 1630.

ČLANAK 7.

Budući pak da se čitava općina Vlaha posvetila prvenstveno ratnim i vojnim poslovima pa zbog toga uživa posebne povlastice, svi su oni, kao i svaki napose, bili plaćenici ili ne, dužni svake godine sjeći pustopoljinu i šume između Save i Drave ostavivši dostatne straže samo u utvrdama, kako bi, dakako, tim poslom onemogućili Turcima i neprijateljima svaki pristup do tih mjesta i napad na kršćane.

ČLANAK 8.

*Jednako će tako svojim radom pripomagati izgradnju tvrđava koje su podignute ili ih još treba podići za njihovu obranu.*¹⁴³

Također, velik broj Vlaha služio je kao martolozu u pograničnim garnizonima, a i većina azapa su vjerojatno bili islamizirani Vlasi. Jedan izvještaj iz Varaždina, datiran 16. lipnja 1598. govori o pretežno vlačkim posadama u Pakracu i Kraljevoj Velikoj, koji su se navodno bili spremni predati generalu Herbersteinu u ključnom trenutku Dugog rata.¹⁴⁴ Već

¹⁴³ S latinskog prevela Zrinka Blažević (<http://www.skdprosvjeta.com/page.php?id=33>, pristup ostvaren 28. 6. 2012.)

¹⁴⁴ „General baron Sigismund Herberstein izvješćuje nadvojvodkinju Mariju u Gradac, da su odmah drugi dan iza njegova povratka iz Gradca (12. junija) k njemu došle tri odlične harambaše kao poslanici turskih aga Dragule i Vučića s ponudom, da se žele predati kršćanstvu. Herberstein primi ih prijazno, ali je zahtievao

1623. Jedan od vlaških vođa iz obitelji Peašinović trebao je postati cernički sandžakbeg kako bi ponovno povratio osmansko povjerenje u lokalne Vlahe.¹⁴⁵

Govoreći o vlaškoj populaciji u ovom pograničnom pojasu, spomeniti treba svakako i problem Vlaha Predavaca. Predavci (ime je vjerojatno izvedeno iz glagola *predati se*) su katolički Vlasi koji su osmansku vlast prihvatili bez pružanja otpora vrijednog spomena. Živjeli su uglavnom u blizini većih urbanih centara, redovito služeći kao auksilijarne jedinice u vojnim operacijama tijekom rata ili kao derbendžije tijekom „civilnog života“ i rano su dobili posebne dozvole trgovanja s habsburškom stranom (kamena sol).¹⁴⁶ Ovi Vlasi nisu bili izuzeti iz plaćanja *harac-i muvazzaf-a*, ali najčešće nisu plaćali *harac-i mukaseme*, što objašnjava privlačnost života koja je vlaške populacije vodila naseljavanju Podravine.¹⁴⁷ Da bismo dobili jasniju sliku što se zapravo događa tijekom vlaške kolonizacije u turbulentnom XVII. st. pomoći nam može dosad zanemaren izvor - više od stotinjak popisa promjena titulara nadabina – Roznamče defteri, gdje se imena svih sela i parcela redovito pojavljuju ali s mnogo manje dodatnih pojašnjenja o smještaju, a (što je još važnije) nema ni podataka o naseljima u sklopu carskih hasova kojima pripada većina vlašskog područja (posebno slučaj Orahovice).

8.2. STRATEŠKI POLOŽAJ DRAVSKE ARTERIJE

Prirodna sredina je u kontekstu osmansko-habsburškog pograničja bila mnogo važnija nego u kontekstu drugih ranonovovjekovnih pograničja srednje i jugoistočne Europe. Ovo je ponajviše posljedica važnosti rijeka u njenoj delineaciji. Upravo je kontrola nad izvorima vode i vodotocima značila, u dinamici osmansko-habsburške konfrontacije, kontrolu ne samo nad strateški važnim teritorijem, nego istovremeno nad mogućnošću promjene odnosa moći u čitavom srednjodunavskom prostoru. Upravo u ranome novom vijeku, formiranjem

obzirom na prevaru, koja se dogodila sa Kostajničkim Vlasi, da barem jedan od tih aga osobno k njemu dodje. Poslanici obećaje predaju gradova Pakraca i Velike. Herberstein nadao se, da će mu uslied ovih dogovora za rukom poći, oba sandžaka Cernik i Požegu podložiti austrijskoj vlasti.“ (SHK I, 266)

¹⁴⁵ O ovome rječito govori veliki kapetan Ivan Wechsler u pismu generalu Sigmundu Trautsmendorfu datiranom 29. srpnja 1623.: „*Der bassa auss Bossen, der erwarthe allein des Piascinouitch der porten, der hat dem bassa anzeigt, das 40 häuser Waliachen guetwillig hinein sich begeben wollen wie das gmaine gschrey, so soil der Piaschinouitsch beg zu Zernik werden, weilen der Sbetazki gestorben. Durch das mittl verhoffen sie also die Wallachen widerumb an sich zu bringen, sonderlich weilend er beg auf Bossega von Türkischen khayser begehrt, den Waliachen mehrere freyheit zu geben, alss sie vor der zeiten gehabt. Ich waiss woll, das man das alles bey den Windischen nicht glaubt, aber mit höchsten schaden der granizen werden sie solches erfahren, und wirt solliches alssdan zu spatt sein zu remediren.“ (SHK II, 119)*

¹⁴⁶ Moačanin 2006, 156

¹⁴⁷ Moačanin 2005, 81

protomodernih država te serijom tehnoloških „revolucija“ i njihovih prokličnih aplikacija, međuodnos čovjeka i ekosustava koji ga okružuje, u makro- i mikro-ekosustavima, postupno je poprimao složene oblike kakve danas prepoznajemo oko sebe.

Jedan od glavnih elemenata ovog sustava je rijeka Drava. Drava je status pogranične rijeke držala od srednjeg vijeka, od sredine XVI. stoljeća ona je pogranična rijeka između habsburškog i osmanskog imperijalnog sustava, do 1699., kada postaje administrativnom granicom između ugarskih županija s jedne strane i hrvatsko-slavonskih zemalja s druge strane, te je napokon i danas pogranična rijeka. Koliko je važna bila kontrola ovog podravskog pojasa najrječitije svjedoči epizoda koju detaljno opisuje Pečevija. Nakon gubitka Požege habsburški vojni krugovi su smatrali da su te zemlje sigurno izgubljene, pa je Katzianer po Ferdinandovoj zapovijedi krenuo srušiti osmanske tvrđave Vukovar te Osijek i Erdut s vojskom od osam tisuća konjanika i šesnaest tisuća pješaka, koja je krenula na pohod nakon što se okupila kraj Koprivnice.¹⁴⁸ Vrhovni osmanski zapovjednici – sandžakbegovi bosanskog te zborničkog i kruševačkog sandžaka istovremeno su se okupili radi organiziranja preventivnog protuudara pod vodstvom Mehmed-bega Jahjapašića u okolici Vukovara.¹⁴⁹ Katzianerova vojska je prešla rijeku Karašicu i opsjela Osijek, no zbog napada Mehmed-begovih gazija habsburška vojska je bila prisiljena na zaobilazno povlačenje preko Erduta.¹⁵⁰ Pečevija posebno spominje Vlahe u osmanskoj službi, koji su pokrali habsburšku stoku i konje te presjekli odstupne putove prema Valpovu zbog čega je habsburška vojska ostala bespomoćna, ostavljena na milost i nemilost Mehmed-begovih gazija.¹⁵¹

U XVII. stoljeću za pogranični prostor Slavonske krajine (Varaždinskog generalata) je rijeka Drava bila važna kao prirodna prepreka osmanskim akcijama, koje su na ovom prostoru

¹⁴⁸ „Govorili smo kako je nevjernički kralj Ferdinand uzimanjem Požege od strane Mahmud-bega i osvajanjem tri-četiri tvrđave u Bosni od strane Murad-bega bio mnogo ožalošćen, kako je skupio vojsku i poslao na Klis i Solin i kako se od dvanaest tisuća osoba nije spasila nijedna. Sada je nestalo Ferdinandovog mira s jedne strane zbog Mehmed-bega, a s druge zbog uspjeha Husrev-bega i Murad-bega u Bosni. Tvrđave osvojene u Hrvatskoj: Obrovac, Budak i Dreslak, čijeg sam kraljevog namjesnika vidio kad sam bio tamo, koliko god su bile male, bile su bolan gubitak za nevjernička srca. Jer ocijenilo se da će odavde biti ugrožena ne samo Hrvatska koja je pod njegovom vlašću, nego će u velikoj mjeri i Venecija pretrpjeti štetu. One su predstavljale veliku opasnost za susjedne tvrđave na Bosanskoj krajini koje još nisu prešle u muslimanske ruke. A Požega je bila na istinskom braniku hrvatske i slavonske zemlje i gubitkom Požege smatralo se da će biti izgubljena ova zemlja.“ (Pečevija 1, 2000, 178-179)

¹⁴⁹ Mujadžević 2009, 386

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ „Mehmed-beg je imao jednu vrlo umjesnu zamisao: skupio je sve, koliko god je bilo hrabrih i srčanih ljudi od vlahu, cigana, odmetnika i lopova iz drugih skupina i sa hiljadu i jednim obećanjem pridobio je njihova srca, uputio ih na neprijatelja i tražio od njih da ukradu njihove volove koji vuku topove, konje i simu stoku tako da su neprijatelji potpuno ostali bespomoćni. Odsječena im je i pozadina za opskrbu s hranom. Oni su se nadali da će od strane Valpova biti povezani, ali su i ti putovi bili brzo presječeni od strane leventa. Iza toga poslali su tamo nekoliko buljuka nevjernika s nadom da za vojsku nađu hranu. Iako su ovi imali nekog uspjeha u Erdutu, nisu našli ni mrve hrane pa su se vratili u svoje tabore. Tako su se nevjernici nakon bezuspješnog boravka bili prisiljeni vratiti u svoje krajeve.“ (Pečevija 1, 2000, 180)

akindžijskim akcijama već u trećem desetljeću XVI. st. dovele do znatnog osiromašenja ruralnog stanovništva.¹⁵² Kako je težište vojnih akcija tada bilo koncentrirano u dunavskom bazenu, uz Dravu još nije postojao učinkovit obrambeni sustav sa stalnim utverdama i vojnim posadama te brzim sustavom signalizacije neprijateljskih aktivnosti, zbog čega su na opustošenom dijelu pograničja postupno osnivane protuosmanske utvrde već prije pada Virovitice i Čazme u ruke Osmanlija 1552. godine, a dodatan poticaj njihovom osnivanju dala je Sigetska bitka 1566. godine, koja je Osmanlijama omogućila da u jednom valu zauzmu čitavo prekodravsko područje do Kaniže (Nagykanizse), uključujući i utvrde Brežnicu (Berzence) i Csurgo.¹⁵³ Ubrzo su habsburški stratezi shvatili nužnost formiranja učinkovitog obrambenog sustava sjeverno i južno od rijeke Drave. Prema Osmanlijama je, sjeverno od Drave, postavljen obrambeni sustav koji je počinjao u Kaniži - tad nesumnjivo najjačoj utvrdi između Blatnog jezera (Balatona) i rijeke Drave.¹⁵⁴ Na nju se nastavljala utvrda Legrad - središte Međimurske/Legradske kapetanije.¹⁵⁵ Čitav sustav je završavao utverdama Koprivnica - ključnom spojnica šireg protuosmanskog obrambenog sustava Slavonske vojne krajine.¹⁵⁶

Tijekom XVII. st. tako možemo pratiti obrambenu i funkcionalnu povezanost prostora sjeverno i južno od rijeke Drave, uz izraženu depopulaciju koja nije pogodila samo stalno naseljeno stanovništvo u Koprivnici (jedinom pravom urbanom centru) i u utvrdi Đelekovec te na dravskim adama na kojima su izgrađene utvrde Drnje i Sigetec (uz dio stanovništva u zbjegovima na nepristupačnim močvarnim terenima uz Dravu te na šumovitim predjelima Bilogore).¹⁵⁷ Uz Koprivnicu kao glavni centar habsburške obrane stratešku su važnost imale i dvije utvrde smještene na obali rijeke Drave – Legrad i Drnje.¹⁵⁸ Ipak, utvrda Drnje se konstantno suočavala s ograničenjima terena budući da se nalazila na sutoku potoka Rasinje (Glibokog) u rijeku Dravu, dok je dio civilnog stanovništva živio u zbjegu na okolnim dravskim adama.¹⁵⁹

¹⁵² Petrić 2005, 104

¹⁵³ Petrić 2005, 104; Močanin 2004, 140

¹⁵⁴ Petrić 2005, 104

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Ibid, 105

¹⁵⁹ U lipnju 1580. jedno je habsburško vojno povjerenstvo posjetilo ove tri utvrde te zapisalo da se utvrda Drnje nalazila na vrlo nepovoljnom položaju jer su joj prijetili visoki vodostaji rijeke Drave i potoka Rasinje (Glibokog). Kako na istom položaju nije bilo moguće izgraditi drugu utvrdnu, povjerenstvo je zaključilo da je bolji položaj preko potoka, jer je viši i sigurniji od plavljenja, ali još važnije, strateški bitniji budući da štiti otvorenu granicu prema ugarskoj utvrdi Zakany, čije zauzimanje otvara Osmanlijama otvara dravski put. Napokon je dogovorena izgradnja nove utvrde na povoljnijem položaju preko potoka - dalje od voda Drave i na dovoljno visokom terenu, kako bi bila sprječena postupna abrazija utvrde, iako i ovdje, daleko od svog korita, Drava u vrijeme obilnijih kiša dere svoju obalu. (Petrić 2005, 105)

Graničnost Drave ogledala se tijekom ovih 160 godina i kroz postojanje dva paralelna dravska prometna sustava – habsburški u gornjem toku (Koruška i Štajerska) i osmanski u donjem toku. Koprivničko područje predstavljalo je točku susreta ova dva sustava. Također, budući da se nedaleko nalazilo i ušće Mure u Dravu, strateška važnost Koprivnice je dobivala dodatnu dimeziju, jer se Murom moglo ploviti do Graza - središta Unutarnjoaustrijskih zemalja, a ujedno i tijekom čitavog stoljeća sjedišta Dvorskog ratnog vijeća, koje je direktno upravljalo Slavonskom krajinom.

Drava je u koprivničkoj Podravini dobila dodatno značenje tijekom Bečkog rata 1684.-1687., kad je njome prevožena velika količina robe, žita, baruta, oružja i ratnih sprava u borbeno područje istočno od Virovitice.¹⁶⁰

S druge strane, Drava je imala iznimnu važnost za Osmanlije, budući da je nizvodno, u Osijeku bila glavna osmanska dravska luka. Zlata Živaković-Kerže tvrdi da je do kraja osmanske vladavine lak i jeftin promet na Dravi nastavljen dunavskim prometom donosio osmanskoj strani mnogo veću dobit od karavanskog.¹⁶¹ Nema razloga da u ovo sumnjamo. Roba iz habsburškog teritorija je Dravom dovođena do osmanskog Osijeka, gdje je redovito prodavana na čuvenom sajmu, čime je Drava do kraja XVII. st. predstavljala jednu od ključnih karika na prometnom putu koji je svake godine od ranog proljeća do kasne jeseni povezivao srednju (habsburšku ekumenu) i jugoistočnu Europu (osmansku ekumenu).

8.3. ISKORIŠTAVANJE DRVNE GRAĐE NA POGRANIČJU

Simbiozu čovjeka i ekosustava na dravskom dijelu osmansko-habsburškog pograničja upotpunjavala je u ranom novom vijeku možda i najvažnija funkcija rijeke - prometna. Bez obzira što na potezu do Osijeka gotovo sigurno nije bilo ikakvih trajnih mostova, slobodno možemo reći da je rijeka spajala, a ne razdvajala dvije obale. Postojala su gazišta koja su redovito koristile trgovačke karavane. Jedno takvo gazište je postojalo na strateški ključnom dijelu pograničja – kod Donje Dubrave, na putu koji je povezivao istočno Međimurje s legradskom Podravinom te preko nje sa zakanjskim Pridravljem, pojasom koji je jednoj od dvije strane, u slučaju kontrole, omogućavao redovitu opskrbu.¹⁶² Kasnije su na istom mjestu postavljene skele za prijevoz putnika i robe. Međutim, važnije od takvih mjesnih prijelaza bilo

¹⁶⁰ Petrić 2005, 109

¹⁶¹ Živaković-Kerže 2002, 46

¹⁶² Feletar i Petrić 2007, 158

je redovito komuniciranje duž rijeke splavima i čamcima (fljojsima, šajkama, čonima).¹⁶³ Do gradnje terezijanskih makadamskih putova upravo je dravsko šajkaštvo činilo okosnicu srednjodravskog prometa i trgovine.

Strateška važnost ušća Mure u Dravu uvjetovala je razvitak isplative drvne industrije (fljojsarstvo). Ogromne šumske površine nalazile su se uz Dravu u krajevima gdje nije bilo pograničnih utvrda. Dvije karte datirane u sredinu XVII. st., kojima je mogući autor Martin Stier, ne prikazuju šumske površine, što bi sugeriralo da su dotad već bile iskrčene, a drvna građa upotrijebljena pri obnovi ovih utvrda.¹⁶⁴ Posječeni balvani iz okolnih šuma (osobito hrasta lužnjaka i bukve te crnogorice) slagali su se u posebne splavi povezane vrbovim šibama („gožvama“).¹⁶⁵ Cijeli ili tek dio ovakve „splavi“ je, po želji, prodan zainteresiranom kupcu i jednostavno pušten da slobodno pluta nizvodno Dravom. Detaljan opis ove „transakcije“ pruža Evlija: „Unutar Krčevine nalazi se prašuma od stabala što kao da dosežu do neba koja se ne sijeku. Zato što se 800 (vjerojatno 100 – u arabičkom tekstu Ikdamova izdanja Evlijina djela broj je napisan arapskom brojkom ٨ što je vjerojatno pogreška izdavača – gotovo sigurno u Evlijinom autografu stoji arapska brojka ١ – op. E. M.) godina trajno ne koristi, (sada) svake godine više tisuća ljudi obori na tisuće stabala, pa ih položi poput planine na ona posječena prethodne godine. Stoga je ova Krčevina nazvana Krndijom (kirintijom). Debljina ovoga drveća može se predstaviti iz ovoga. Drvosječe posjekoše jedno drvo. Pošto mu odsjekoše grane i skresaše ga, spustiše ga na zemlju, isjekoše na komade, te od njega načiniše tri izdubljene jednodijelne lađe. Od najdebljeg mjesta pri panju nastade lađa za tisuću tovara jabuka.“¹⁶⁶

Pretpostaviti dakako možemo i postojanje uređenog sustava transporta ovog drveća Dravom (vjerojatno i Savom). Iako je broj od “više tisuća” drvosječa gotovo sigurno pretjeran, jasno je da je u svakom trenutku nekoliko stotina podravskih seljaka na kuluku moglo preuzeti odgovornost ovog transporta.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Petrić 2008, 14

¹⁶⁵ Feletar i Petrić 2007, 158

¹⁶⁶ Evlija Čelebi 1967, 241-242

8.4. UTJECAJ GRANIČNOG POLOŽAJA NA UBRZAVANJE DEZERTIFIKACIJE

Je li upravo dezertifikacija direktno odgovorna i za veće osiromašivanje ruralnog stanovništva u ovom periodu. Odgovor na ovo pitanje se sam nameće ako kronološki poredamo niz kartografskih izvora XVII. stoljeća koji mogu pomoći pri uspješnoj rekonstrukciji ovih pjeskovitih površina na osmansko-habsburškoj granici. Iz sredine XVII. stoljeća sačuvana je karta čiji je mogući autor Martin Stier i vrlo detaljno prikazuje prostor oko Đurđevca sredinom stoljeća.¹⁶⁷ Nepostojanje ikakve vizualizacije šumovitog područja oko Đurđevca (S. Georgen) sugerira da su ove šume bile iskrčene nakon Dugog rata, najvjerojatnije kako bi drvena građa bila upotrijebljena pri obnovi lokalnih čardaka, što je relativno brzo omogućilo dezertifikaciji da uzme maha. Veće šumske površine nalazile su se i uz rijeku Dravu (iako samo na onim područjima na kojima nije bilo nikakvih pograničnih čardaka) i prikazane su na karti.

Na karti Stjepana Glavača iz 1673. godine pak prostor između Molva i Đurđevca je prikazan kao riječni otok između Drave i vodotoka.¹⁶⁸ Između Đurđevca i Molva, uz rub zapadnog močvarnog područja, postoji točkasto ucrtano područje i nekoliko znakova za uzvišenja. Kako na ovoj karti nigdje drugdje ne pronalazimo ovakve točkaste znakove, a nikakvih drugih geomorfoloških karakteristika koje bi kartografski bile prikazane ovakvom punktacijom nema, s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je riječ o znakovima za pijesak. Ukoliko je ova pretpostavka točna, Glavačeva karta iz 1673. predstavlja prvi kartografski prikaz Đurđevačkih pijesaka, što jasno dokazuje njihovo postojanje već u drugoj polovici XVII. stoljeća.

Pritom pozornost valja usmjeriti na tri naselja koja su nastala na pješčanom području: Đurđevac te Molve i Kalinovac. Od ova tri naselja jedino je u Đurđevcu zadržan kontinuitet naseljenosti iz srednjeg vijeka, dok su Molve i Kalinovac naselja nastala sustavnom kolonizacijom XVII. stoljeću, iako je u slučaju Molva vjerojatno riječ o obnovi starijeg srednjovjekovnog naselja.¹⁶⁹ Pojavu ovih naselja na rubovima područja ubrzane dezertifikacije vjerojatno je predodredila specifična hidrografska situacija – promjena ušća Mure u Dravu sredinom XVII. st. Ukoliko usporedimo podatke o kolonizaciji tog područja s

¹⁶⁷ Petrić 2008, 14

¹⁶⁸ Ibid, 15

¹⁶⁹ U kanonskim vizitacijama zagrebačke biskupije Kalinovac se prvi put spominje 1639. te Molve 1658. godine (Petrić 2008, 16)

kartografskim prikazom Stjepana Glavača iz 1673. godine, možemo s velikom sigurnošću tvrditi da ova karta realno prikazuje situaciju na terenu između Molva i Đurđevca sredinom stoljeća, odnosno prvi put zabilježenu pojavu velikih pješčanih površina.¹⁷⁰

Stanovništvo koje kolonizira ovo područje intenzivno se, riječima Pavla Kurteka „bavilo stočarstvom i za ispaše koristilo pješčane površine. Tako je došlo do ogoljavanja pijeska, a čim vjetar uspije načeti jedan pješčani hum, stvara se opet slobodan pijesak, nastaju brazde koje se više ne mogu pokriti vegetacijom zbog konstantnog rada vjetra. Uništavanjem šume, tjeranjem stoke na pašu i urezivanjem kotača od kola u pijesak nastaju mogućnosti za stvaranje golog pijeska“.¹⁷¹

Vladimir Blašković pak identificira ljudsku aktivnost na području Pijesaka još u srednjem vijeku kao „onaj faktor koji je krčeci prastaru panonsku šumu pronalazio i ujedno odmah upropaštavao svoj životni prostor te razornim djelovanjem omogućio pretvaranje ozelenjelog prostora u ogoljelu pjeskovitu krajinu i najzad u zatalasnu pustinju živog pokretnog pijeska“.¹⁷²

Mate Kudumija veću dezertifikaciju datira tek u period poslije Bečkog rata.: „Kad Turci odlaze, a narod ponovo nastava ravnicu, razvija stočarstvo i ratarstvo. Ljudi sijeku šume, stoka i pastiri ogoljuju i nagrízaju biljke, točkovi kola presijecaju ledinu, razvija se sve više zeleni pokrov, a počinje viriti i izvirati pijesak, zatim vjetar učini svoje (ispusi) i pješčane se površine šire“.¹⁷³

Dragutin Feletar, u čemu je jedini, naglašava da je dezertifikacija bila dug proces koji trebamo pratiti etapno: „U svim tim fazama važnu ulogu imala je lokalna eolska, ali i fluvijalna erozija. Ti erozivni procesi bitno su utjecali na sadašnju mikromorfologiju terena Đurđevačkih pijesaka. Na mlađe mijene ogoljelosti pijesaka snažan utjecaj imali su i destruktivni procesi. To se osobito odnosi na vrijeme intenzivnijeg naseljavanja okolnog prostora Podravine. Prije intenzivnije ispaše, krčenja i paljenja pijesci su bili posve ukroćeni, stabilni“.¹⁷⁴

Radovan Kranjčev početke intenzivnije zemljoradnje i stočarstva datira, poput Kudumije, poslije Srijemsko-Karlovačkog mira, kad su „Različitim aktivnostima na tlu, prije svega krčenjem i uništavanjem šuma i ispašom stoke, površine pijesaka ponovno su ogolile, a pijesak je ponovno postao pokretan, »živ«. Čovjek je, dakle, uzrokovao ponavljanje i

¹⁷⁰ Petrić 2008, 16

¹⁷¹ Kurtek 1966, 16

¹⁷² Blašković 1977, 179

¹⁷³ Kudumija 1968, 107

¹⁷⁴ Feletar i Feletar 2008, 180

oživljavanje eolskog djelovanja i sebi za daljnji opstanak na ovim prostorima stvorio veoma nepovoljne uvjete“, atribuirajući ekonomsku stagnaciju ove regije jačanju dezertifikacije koju je omogućilo ekscesivno krčenje šuma i ispaša stoke novopridošlog stanovništva, zbog čega je svaka poljoprivredna aktivnost postala nemoguća, budući da je pokretni pijesak prekrivao obradive površine i zasipao stambene i gospodarske objekte, uzrokujući nenadoknadivu gospodarsku štetu.¹⁷⁵

Oko datacije početka ovog procesa (srednji vijek ili period osmansko-habsburške konfrontacije) mišljenja se razilaze. Radovan Kranjčev tvrdi „*kako su do turskih vremena, sve do kraja XVIII. stoljeća, pijesci bili posve obrašteni, tj. prekriveni vegetacijom, što se može nazrijeti i na starim zemljopisnim kartama koje prikazuju ovo područje*“.¹⁷⁶ Međutim, ovo mišljenje je neodrživo ako pogledamo kartu Stjepana Glavača iz 1673., koja punktacijom jasno ukazuje na postojanje ovih pjeskovitih površina.

Bez obzira na razlike u dataciji, svi autori slažu se da je dezertifikacija izazvano djelovanjem čovjeka (ekscesivnim krčenjem šuma i ispašom stoke) uz minimalni utjecaj globalnih klimatskih anomalija („malo ledeno doba“). Pretpostaviti stoga možemo s velikom dozom sigurnosti da je upravo granični položaj ove regije zahtijevao postojanje guste mreže drvenih čardaka. Redovita potreba za drvnom građom dovela je do nekontroliranog krčenja šuma (sredina XVII. st.) što je dakako rezultiralo nezaustavljivom dezertifikacijom (druga polovica XVII. st.).

8.5. DEMOGRAFSKA STRUKTURA OSMANSKOG POGRANIČJA

Geomorfološki, uz Dravu se čitavim područjem njenog srednjeg i donjeg toka prostire ravnica koja je uz rijeku uža, a malo dalje od rijeke prostranija, nakon čega se teren postupno izdiže i prelazi u brežuljkasto i brdsko područje. Starosjedilačko stanovništvo ostalo je u urbanim centrima u ravnici uz rijeku, dok su brežuljkastu i brdsku zonu uglavnom naselili novodoseljeni Vlasi.¹⁷⁷ Moderne demografske studije pretpostavljaju da je prije prvih osmanskih prodora gustoća naseljenosti srednjodunavske regije bila veća od europskog prosjeka, s oko 25 % populacije u gradovima. Nakon stabilizacije granice, ova razina je dosegnuta ponovno tek u sedamnaestom stoljeću. Također, još četvrtina ne-urbanog stanovništva je bila uključena u obrt i trgovinu, a ne u poljoprivredu. Ruralne strukture su

¹⁷⁵ Kranjčev 2006, 13

¹⁷⁶ Kranjčev 2006, 13

¹⁷⁷ Moačanin 2004, 140

ostale više-manje netaknute od srednjeg vijeka. Ovo dokazuju i granice osmanskih administrativnih jedinica koje uglavnom prate granice srednjovjekovnih feudalnih posjeda.

U svim gradovima i trgovištima prevladavalo je (kako tvrdi i sam Evlija) muslimansko stanovništvo, no u ruralnim krajevima muslimana gotovo da i nije bilo, tek na nekoliko mjesta oko Orahovice.¹⁷⁸ Teško je odrediti vjersku pripadnost većine obične raje (a osmanski defteri o ovome ne govore ni približno jasno), ali možemo pretpostaviti da je osmansko osvajanje slijedila reformacija koja se proširila iz prekodravskih krajeva. Možemo pretpostaviti da i reformaciji valja dijelom pripisati promjenu lokalnoga pejzaža, što je vidljivo kroz propadanje brojnih crkava, na što ukazuju česte opaske komornih vizitatora koji ovo područje posjećuju odmah nakon Bečkog rata (protestantizam odbacuje sjajne crkve).¹⁷⁹ Govoreći o katoličkoj crkvi, možemo pretpostaviti da je u prvom periodu osmanske vlasti pretrpila velike gubitke, odlaskom plemstva koje je predstavljalo financijski oslonac katoličke crkve, ali vrlo brzo je i ovdje obnovila svoj raniji utjecaj, prvenstveno ulogom franjevaca koji su nosili glavninu katoličkog prosvjetnog i karitativnog rada.¹⁸⁰

Također, u pograničnom kraju Podravine više sela obične kršćanske raje je bilo zaduženo za nadzor nad strateškim putevima kroz gustu šumu i njihovo održavanje te su stoga bila oslobođena avariza i devširme.¹⁸¹ Osmanski defteri jasno pokazuju da gotovo da i nema razlike između registriranih članova posada i sitnog poslovnog svijeta kasaba duž glavne kopnene (srednjovjekovne) prometnice (Virovitica – Slatina - Voćin - Mikleuš - Orahovica) što sugerira do koje razine su članovi posada pograničnih utvrda bili prisiljeni baviti se trgovinom.¹⁸² Kao da su se na granici izmijenile uloge - plaćeni vojnici redovito siju i žanju oko naselja, „civilni“ moraju suzbijati provale s habsburške strane, a svi zajedno pomalo i trguju kako bi zaradili „sa strane“. Samo „civilno“ muslimansko stanovništvo u urbanim centrima uz Dravu redovito nema dodatnih vojno-policijskih dužnosti. U doba ravnoteže snaga između dva velika ratna sukoba na početku i kraju XVII. st., kada nema rata, ni „klasičnoga“ ni „maloga“, prekogranična konfrontacija se svodi na veće ili manje pljačkaške prepade, donekle oživljava promet robe, o čemu svjedoči nekoliko novih „brodova“ na Dravi

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ovo vjerojatno objašnjava i čestu opasku koja se javlja u popisu iz 1698.: „*Ecclesia in hoc territorio una murata, intacta, et quasi in parte ruinata.*”

¹⁸⁰ Moačanin 1999, 114

¹⁸¹ Moačanin 2004, 140

¹⁸² Ibid.

kakvima ne nalazimo spomena u popisima XVI. stoljeća.¹⁸³ Osim toga, stotine vojnika po utvrdama u vrijeme mira imaju mnogo više vremena i mogućnosti za obrt i trgovinu.

O promjeni vjerske slike regije nešto govore osmanski mufassal defteri - godine 1579. na području orahovičkog i virovitičkog kadiluka bilo je zabilježeno oko 2500 kuća raje (1700 kuća obične raje i oko 800 kuća Vlaha), uz nešto više od 600 kuća muslimana, gotovo isključivo stanovnika gradova te najmanje 1200 vojničkih muslimanskih kuća (dakle oko 1800 muslimanskih kuća).¹⁸⁴ Ukupno bi dakle Podravina brojala oko 4300 domova. Popis džizije iz 1581. godine donosi 1577 kuća obveznika toga poreza (razlika od stotinjak kuća potječe od oženjenih sinova koji i dalje žive u istom domaćinstvu s ocem).¹⁸⁵ Nasuprot ovome, popis džizije iz 1656. donosi samo 866 poreznih jedinica, što upućuje na demografski “pad” od gotovo polovice prvobitnog broja.¹⁸⁶

Koji je uzrok ovako naglog „pada“? Ovo je još zanimljivije ako znamo da u Slavoniji i Srijemu, tijekom ovog perioda, uopće nije zabilježen manji broj naseljenih mjesta, što bi se u slučaju velikih populacijskih gubitaka moralo dogoditi (također, ovo je, s izuzetkom rata 1663.-1664. period najduljeg osmansko-habsburškog „mira“ na čitavom srednjodunavskom bojištu). Osmanisti u novije vrijeme pokušavaju pomiriti očitu nužnost da se “demografska katastrofa” u srednjodunavskom bazenu vidljiva u defterima interpretira tako da se ovaj gubitak u broju obveznika džizije “gubitka” pripíše islamizaciji ili pretvaranju nekih sela u posjede vakufa ili pak bijegu u gradove zbog nasilja i prezaduženosti i slično, a nastojeći uklopiti tu pojavu u “sveeuropski” fenomen demografske kontrakcije u XVII. stoljeću, mnogi se pozivaju i na “malo ledeno doba” i epidemije. Međutim, mnogo je vjerojatnije da je najvažniji razlog za “nestanak” brojnih fiskalnih jedinica jednostavna činjenica da je porezni teret prema državi krizom spahijskog sustava eksponencijalno porastao. Glavarina (harač) se realno nije povećala jer se “novi” harač sada sastoji od “staroga” (većeg nego ranije zbog nezadržive inflacije), ali i od isto tako inflacijom povećane vojnice koja se počela plaćati redovito, a ne samo u doba rata kao prije Dugog rata.¹⁸⁷ Pojavilo se i mnoštvo novih, polulegalnih nameta u korist pokrajinskih vlasti. Državni kuluk, teška obveza i ranije, morao se jače osjetiti u vrijeme kada treba još više radne snage za novu veliku tvrđavu u Kaniži. U

¹⁸³ Ibid, 141

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Moačanin 2004, 141

¹⁸⁶ Ibid, 142

¹⁸⁷ Ibid.

takvim prilikama raja jednostavno više nije u mogućnosti ispunjavati svoje obveze. Rezultat je pojava masovne hajdučije.

Pojavu hajdučije nesmotreno je omogućila i sama Država, koja je kršćansku raju još za “Dugoga rata” organizirano naoružala, želeći stvoriti „narodnu miliciju“. Ovo je ipak češće bio slučaj u Požeštini. Izgleda da u Podravini za ovim nije bilo prevelike potrebe. Obvezu stražarenja i oružničke službe u kombinaciji s poreznim olakšicama upravo ondje kao da nitko nije dobio. Također, kada u obzir uzmemo situaciju u čitavoj Slavoniji, uopće ne čudi da je upravo u Podravini brisano relativno najviše fiskalnih jedinica. Zbog svoje izloženosti, upravo je ovaj kraj najviše trpio pritisak redovitih prepada krajišnika s habsburških posjeda, ali i utjerivača dugova izbjeglog lokalnog srednjovjekovnog plemstva, koje je ovaj kraj nastavilo percipirati kao vlastite posjede, često nasilno odvođeci „neplatiše“ poreznih podavanja. Mnogo češće je ovim prepadima bio pogođen nizinski dio Podravine (uz Dravu), za razliku od brdskoga i brežuljkastog, gdje je zabilježeno “samo” za petinu manje fiskalnih jedinica.¹⁸⁸

Pritom u obzir moramo uzeti da je pojava hajdučije u Podravini ni približno usporediva s područjem Cerničkog sandžaka, Požeštine, ili istočne Slavonije. Razloge ovome vjerojatno moramo tražiti u činjenici da na lokalnim kopnenim komunikacijama nije bilo iznimno vrijedna prometa robe, a izvan prave granične zone ni gustih šuma gdje bi se hajduci mogli skloniti, osim u istočnome dijelu na pravcu od Orahovice prema Valpovu.¹⁸⁹ Ovo je uvelike umanjivalo mogućnosti za razvitak razbojništva. Ono je na ovom dijelu pograničnog pojasa cvjetalo tek u vidu ekonomije pljačke preko granice. Angažirani u ovim akcijama bili su prvenstveno lokalni Vlasi.

8.6. GRANICA OKOM EVLIJE ČELEBIJA

Osmansko-habsburška granica je u historiografiji često spominjana tek usput, najčešće kao „ničija zemlja“ između osmanskog i habsburškog teritorija, ili ubicirana na kartama priloženim tekstu rada, ponekad i više nego proizvoljno. Kakve informacije o samoj granici možemo izvući iz mora podataka što ih pruža najpoznatiji putopis XVII. st. – *Seyahatname* Evlije Čelebija?

¹⁸⁸ Moačanin 2004, 142

¹⁸⁹ Ibid, 143

Islamska civilizacija posjeduje iznimno bogatu putopisnu tradiciju. Već u X. st. javljaju se brojni izvještaji muslimanskih putnika koji su odlučili zapisati vlastita zapažanja o stranim zemljama. Nažalost, mnogi među ovim vrijednim izvorima su zauvijek izgubljeni zbog nesretne dugotrajne averzije muslimana prema tiskarstvu. Tek na prijelazu iz XVIII. u XIX. st. u većini islamskog svijeta je tiskarstvo zadalo posljednji udarac rukopisu. Raniji islamski putopisi su najčešće sačuvani u jednom, dva ili tek ponekad tri primjerka rukopisa, iako mnogi mogu biti uspješno rekonstruirani zahvaljujući navođenju čitavih epizoda u kasnijim djelima. Velikom broju tih „putopisaca” (ar. *rahālla*) od X. do XVII. st. bi prije odgovarao termin „zemljopisci”, budući da njihovi izvještaji sadrže uglavnom samo geografske te šture etničke i socio-ekonomske informacije. Ponekad su čak i geografske informacije nedovoljno „znanstvene”. Ovo nije neobično ako znamo da mnogi putopisci nisu bili učeni geografi (niti znanstvenici uopće), nego često trgovci, hadždžije, diplomati ili tek „uživatelji u putovanjima” (musafiri). Osmansko carstvo u ovome nije bilo iznimka. Ipak, dva osmanska putopisca bet sumnje predstavljaju vrhunac žanra - Piri Reis i Evlija Čelebi svojim nenadmašnim putopisima i danas zadivljuju čitatelja.

Evlija Čelebi rođen je 10. Muharrema 1020. (25. ožujka 1611.) u Carigradu.¹⁹⁰ Evlijin otac Derviš Mehmed Zilli (podrijetlom iz Kütahye) bio je sultanov osobni zlatar, pa je, kao osoba s velikim utjecajem na sultanovom dvoru (a i sam je bio vrlo obrazovan), omogućio sinu najbolje osmansko obrazovanje.¹⁹¹ O Evlijinom životu ne zna se mnogo, ali je sigurno da je bio hafiz te da je bio sjajan kaligraf, pjesnik, karija, mujezin te član Gülşenî tarikata zbog čega se često potpisivao “*Evliya-yı Gülşenî*”.¹⁹² Zahvaljujući dobrom obrazovanju postao je savjetnik sultana Murata IV. (1623.-1640.) te godine 1665. čak boravio na dvoru Leopolda I. u Beču kao sudionik velikog osmanskog poslanstva.¹⁹³

Ipak, najveću slavu je stekao svojim putovanjima. Putovao je više od 40 godina (1640.-1680.) diljem Osmanskog carstva (opisi Evlijinih putovanja izvan granica Osmanskog carstva mogu se većim dijelom smatrati izmišljenima).¹⁹⁴ Godine 1671./1672. krenuo je na Hadždž, a na povratku se odlučio skrasiti u Kairu, gdje je i umro 1683.¹⁹⁵ U Kairu je, koristeći bilješke koje je godinama marljivo zapisivao, napisao i kolosalan „*Putopis*“ (*Seyahatname*) u deset knjiga.

¹⁹⁰ Dankoff 2004, 12

¹⁹¹ Ibid, 21

¹⁹² Ágoston i Masters 2009, 209

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Dankoff 2004, 2

¹⁹⁵ Ágoston i Masters 2009, 210

Seyahatname Evlije Čelebija nije samo najpoznatiji osmanski putopis nego i opsegom najveći putopis uopće.¹⁹⁶ Djelo je neusporedivo „pitkije“ od „enciklopedijskog“ pisanja npr. Katiba Čelebija, što i sam Evlija Čelebi objašnjava vlastitom namjerom da čitatelja istovremeno i zabavi i informira pa se u „*Putopisu*“ tako mogu pronaći nebrojene informacije o gradovima, slavnim građevinama, vakufima, svetištima, mjestima hodočašća, vrtovima i fontanama, ali i lokalnoj hrani, običajima, legendama, pučkim etimologijama, popraćene bezbrojnim šalama i anegdotama, uz obvezne aluzije na topose islamske civilizacije (Đakovo/Sirče/Sotin/Vukovar – „*Sagrađen je tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddad*“).

U moru informacija koje nudi „*Putopis*“ ima i vrijednih opisa iz prve ruke koji mogu rasvijetliti mnoge probleme kojima se bavi ovaj rad. Jedan detalj je posebno zanimljiv. Opisujući granični prijelaz između osmanskog i habsburškog teritorija u Ugarskoj, na putu iz Budima u Beč, Evlija do najsitnijih detalja opisuje stupove kojima je obilježena granica. Opisujući ove stupove, Evlija dodaje: „*Jedan drugi granični stup stoji na obali rijeke Rabe, a još jedan u Bosni na granici nasuprot Zrinskome. Ovi stupovi podignuti su u vrijeme sultana Sulejmana*“.¹⁹⁷ Vjerojatno je riječ o graničnim stupovima iz vremena Žitvanskog mira (1606.), kad je prvi put mirovni ugovor nalagao postavljanje barem primitivnog sustava obilježavanja granice, iako Evlija izričito navodi da je riječ o objektima iz Sulejmanova vremena. Navjerojatnije su ovi objekti redovito tijekom XVII. st. bili postavljeni na posebno uočljivim lokacijama. Možda je, kako spekulira Nenad Moačanin, ovakav sustav obilježavanja granice uspostavljen i na granici Pakračkog sandžaka s Ivaničkom krajinom.¹⁹⁸ Vjerojatno je ipak riječ o manjem broju mjesta na kojima se željelo održavati kontakte na službenoj razini. Veći dio granice vjerojatno ipak nije bio obilježen nikakvim trajnim markerima na terenu. Ovaj i slični detalji u Evlijinom kolosalnom djelu mogu pomoći točnom ubiciranju osmansko-habsburške (ali i osmansko-mletačke) granice.

Također, ovaj detalj postaje posebno zanimljiv ako znamo da su diljem Svetog Rimskog Carstva granice na terenu najčešće bile obilježene posebnim kamenom-međašem (*Grenzsteine*), posađenim drvećem (*Malbäume, Lochbäume*), strijelama ili križevima na motkama, naslaganim balvanima, kipovima svetaca (*Weichbilder, Weitbilder*) ili jednostavno običnim humcima zemlje.¹⁹⁹ O njihovom redovitom održavanju brinula je posebna inspekcija

¹⁹⁶ Ibid, 209

¹⁹⁷ Moačanin 2000, 346

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Evans 2006, 116

(*Grenzbegang*) održavanjem mističnih obreda koji su redovito zbuñivali slučajne prolaznike.²⁰⁰

Jedan drugi detalj otkriva mnogo o stanju u „ničijoj zemlji“ u Podravini (gdje je granica također uspostavljena Žitvanskim mirom 1606.): „*Na ovom krajištu pokrajinu zovu Krčevina (kirintiluk). Krčevina Zrinskog proteže se od rijeke Drave do Save, od sjevera prema jugoistoku tri dana puta, te se sada svake godine put obnavlja. Taj put ne nalikuje opkopu ni tvrđave ni logorišta. Unutar Krčevine nalazi se prašuma od stabala što kao da dosežu do neba, koja se ne sijeku. Svake godine više tisuća ljudi obori na tisuće stabala, pa ih položi poput planine na ona posječena prethodne godine. Stoga je ova Krčevina nazvana Krtijom (kirintijom).*”²⁰¹ Gotovo da u čitavom djelu nema detalja koji bi plastičnije oslikao kako potreba za drvnom građom (u vrijeme rata) radikalno mijenja ekosustav. Možemo tek zamisliti koliko su za ekosustav Požeške kotline destruktivni bili osmanski radovi pri popravljaju utvrda u Požegi iz ljeta 1538., ako znamo da je zaposleno bilo gotovo 30000 ljudi (4097 zidara, 2806 tesara, 519 kovača i 18629 fizičkih radnika na kuluku).²⁰²

U ovom kontekstu zanimljivo je postojanje i druge „krčevine“ (također u strateški važnom kraju čiji konačni status je bio predmet žestokih sukoba tijekom pregovora u Srijemskim Karlovcima). Mufassal-defter Bosanskog sandžaka iz 1604. u nahiji Novi spominje selo Zemin u blizini mjesta Kobila: „*stanovnicima spomenutog sela i drugima koji su se odatle razišli ovaj Zemin je poznat pod imenom Krčevina*“.²⁰³ Možda upravo ovaj detalj objašnjava zašto je do sukoba oko Novog došlo - drveno bogatstvo posavskih šuma hrasta lužnjaka nije bilo zanemarivo.

Ni nakon potpune uspostave habsburške vlasti drvna industrija nije izgubila na vrijednosti. O ovome svjedoči i popis iz 1698. koji pri opisu Lipovljana spominje: „*Cujus pagi incolae praeter vaivodam loci omnes ex partibus croatici superioribus ibidem ad habitandum se collocarunt, qui sub practextu turcicae militiae ad Savum appropiquantis ad conscriptionem in loco peragendam comparere recusarunt, qui tandem primo tertia die non conscriptores ad tria circiter miliaria secuti, modo subsequendo curarunt se conscribi. Item praeterea in duobus aut tribus locis intra praescriptos limites inceperunt sylvam extirpare, qui necdum domos extruxerunt, spectantes eventum excelsae caesarea regiae hujus commissionis. Ex parte rneridionali etiam sylvia glandinalis per exundationem fluvii Savi*

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Evlija Čelebi 1967, 241

²⁰² Holjevac i Moačanin 2007, 119

²⁰³ Handžić 2000, I/2, 524

totaliter aqua diffluibilis, extendens se ab arce Savum versus girando ad spatium horae 1/2. Occidentem versus ad certum campum Lunszko Pollye vocatum pariformiter exundationem fluvii Savi diffluentem, eliam sylva glandinalis extendens se ad spatium horae 1/2. In hac sylva uti et campo praecitato, quamvis nullae lacus piscosae reperirentur, tempore autem exundationis aquarum, dum Savus diffunderetur cessante diluvio, occlunduntur certi meatus fluviorum, ubi ad Savum redire non possunt, et si decrescente fluvio, occlusi per certas clausulas pisces in dicta campo copiosissimi capi possunt, aliquot centenorum centenariorum, quem campum asserunt sub dominio turcico spectasse ad hoc praesidium arcis Kralva Vellika; jam autem ab aliquot annis tum Generalitatus Varasdiensis, quam etiam certi domini terrestres familiae Erdödianae Montem Claudii praetendentes occuparunt, et pro usu suo vendicarunt, pute pute ob comoditatem capiendorum piscium, unde non contemnendos singuli annis sibi eruere solent proventus. Ex parte septem-trionali etiam sylva glandinalis in longitudine usque ad fluvium Dravum ad spatium itineris duarum dierum se extendens, in latitudine vero ad spatium itineris unius diei. In locis aliquibus in hac sylva reperiuntur arbores aedificales pro majoribus quoque aedificiis extruendis aptissime, que sub dominio turcica plane Belgradium et ad alias cis Sanas partes beneficio Savi solebant demitti et divendi. ²⁰⁴

Kako je tekao postupak službenog prijelaza s jedne strane na drugu vjerno prikazuje Evlija opisom prijelaza iz osmanske Moslavine na habsburški teritorij u društvu kapetana Moslavine: „*nakon što je od bana dobio pismenu dozvolu prijelaza granice: Kad sam ja, siromah, počeo na njega (kapetana Moslavine – op. E. M.) navaljivati i moliti ga da svakako pođe, on me upita: - A na kome da ostavimo grad? Ja mu, siromah, odgovorih: - Sad ću ja postaviti u grad pet stotina vojnika, a tebe ću povesti sa sobom, i čim dobijem arz od Suhrab Mehmed-paše, postaviću na tvoje mjesto nekog drugog za kapetana. Kada sam ja to rekao, kapetan se posve zbuni, te postavi topdžije i džebedžije i, izlazeći iz svoga dvora, spusti mi u krilo pet stotina dukata. Ibrahim-pašini alajčauši udariše u bubnjeve. Mi krenusmo i za cigla dva sata hoda stigosmo iz Moslavine na bogaz-kapiju, u mjesto koje se zove Merti. Ja, siromah, kao kakav alajčauš povikah na muslimanske junake i rekoh im: - Pazite, junaci! Sada ulazimo u neprijateljsku zemlju.*“ ²⁰⁵

Odmah nakon toga Evlija otkriva i kako je na lokalnoj razini (kapetan Moslavine) tekla dinamika strateškog planiranja bilo koje ofanzivne akcije s osmanske strane: „*Mi smo*

²⁰⁴ Mažuran 1988, 533-534

²⁰⁵ Evlija Čelebi 1967, 243-244

ovamo došli s tolikim blagom i novcem da nastojimo da izbacimo onog hrabrog junaka. Ako učinite kakvo sramotno djelo, neprijatelj će naći izgovor da ne može pustiti kapetana, a da nam uzme blago, i da nas – ako bude postupao prema nama ljudski – sve protjera, a ako ne postupi prema nama humano i ne smiluje nam se, satraće nas. Kad sam to rekao, oni svi u jedan glas odvratiše: Gospodaru, da odmah svidimo posao i da se vratimo a da ne ostajemo, pa da za nama trag smrdi. Kad sam ja, siromah, na to upitao: - Šta velite na ove odgovore? – oni mi rekoše: - Bog neka prosti, gospodaru, pokajanje je odgovor. Ja ipak sakupih na jednom mjestu odžakage i ćehaju njihova kapetana, i rekoh im: - Ako svaki od vas može držati na uzdi svoje vojnike, onda uđite u ovu zemlju... Iza toga stupismo kroz kapiju Kirintije u vilajet Zrinjskoga.²⁰⁶

Ipak, s čisto vojno-strateške strane možda najvrjednije informacije su one koje pomažu pri izradi detaljnije slike o sustavu signaliziranja vojnih aktivnosti na habsburškoj strani granice, odnosno gotovo potpuno odsustvo ovakvog sustava s osmanske strane, u vidu lanca osmatračnica i dojava (pucanj topa): „*Po unutrašnjoj strani granice ove Kirintije Zrinskoga nalaze se „vardar-kule“, tj. osmatračnice koje su poredane po brdima u razmaku koliko top može odbaciti. Sve su pune vojnika. Ako se sa bilo koje strane Kirintije pojavi neprijatelj, odmah sa kule, koja je na toj strani, ispali top. Kada, na primjer, dolaze Osmanlije, onda zapucaju topovi iz tri stotine šezdeset i sedam varda-kula, koje su podignute na obalama Morave, Drave i Save. Sva se Hrvatska zapali i začas se sakupi čitavo more ljudi. Ali se krajiški borci posluže varkom, pa s jedne strane pokažu vojsku i zapucaju iz bezbroj topova, a s duge strane upadnu unutra i pljačkaju.*“²⁰⁷

Iz Evlijinog opisa je jasno vidljiva promjena ravnoteže snaga u srednjodunavskoj regiji sredinom XVII. st. Dok se s habsburške strane obrana učvršćuje i postupno zgušnjava, sa sve organiziranijim sustavom osmatračnica i dojava, s osmanske strane ne čini se ništa vrijedno Evlijina spomena osim povremenog popravljivanja starih utvrda i tek vrlo rijetko gradnje novih (npr. Voćinski Hum), ali i tada bez sustavne koncepcije obrane šireg pograničnog pojasa, kakva na habsburškoj strani postoji već više od pola stoljeća.²⁰⁸ Koliki je napredak u efikasnom sustavu signalizacije učinjen na habsburškoj strani, u nepunih pola stoljeća, rječitro svjedoči legenda Müllerove karte „*Mappa Geographica Croatiae Partem iliam per quam Limites Caesareum inter et Ottomanicum Imperia*“: „*Signa □ pagos*

²⁰⁶ Ibid, 244

²⁰⁷ Evlija Čelebi 1967, 242

²⁰⁸ Moačanin 2004, 143

denotant extruendos, et ab usu, quem eundem cum Palankis, praestare deberent Militares dicendos; et quales per integrum Confiniorum tractum, plures existimantur esse necessarii; ita ut, medio quoque inter binos, spatio, turres Signae Tsartak vulgo dictae, interponantur; quibus excubantes Vigiliae populo tam inquieto, invigilient; more solito, Mortario quaeque uno instructae: cujus explosione, si quod occurreret periculum, de eo, alterae alteras, subito admonere possint.“ (HDA D.I.64).

Posljedice ove loše politike brzo će postati vidljive. Kao rezultat brzoga napada Zrinskog u proljeće 1664., osmanski obrambeni položaji, na ključnoj točki obrane (oko Kaniže), našli su se u potpunom rasulu. Ova slabost je pogotovo došla do izražaja kad je (nakon kratke stanke) nastavio svoju ofanzivu protiv Kaniže u posljednjim danima travnja 1664.²⁰⁹ Prethodni napad protiv (logistički najvažnije arterije osmanske opskrbe) osječkog mosta ostavio je Kanižu odsječenu, ne samo od neposredne okolice, nego i od glavnih smjerova opskrbe.²¹⁰ Iako je 36-dnevna opsada Kaniže završila vojnim neuspjehom, Osmanlije nisu uspjeli iskoristiti ovaj neuspjeh za pokretanje vlastite akcije budući da su bili zaposleni popravljanjem kaniške utvrde, koja je tijekom prve polovice XVII. st. postala najvažnija točka osmanske obrane, čijim gubitkom uspješna obrana svih osmanskih posjeda južno od Balatona postaje nemoguća.²¹¹ Unatoč mobilizaciji stanovništva čak sedam obližnjih nahija (20000 seljaka na kuluku), radovi su trajali do 13. srpnja., nakon čega je već bilo prekasno za pokretanje učinkovitih vojnih operacija te godine.²¹² Zapravo, korijene Bečkog rata trebamo tražiti u ratu 1664. te promjeni dinamike snaga u srednjodunavskom prostoru koju je ovaj rat prouzročio.

8.7. KRIZA OSMANSKOG XVII. STOLJEĆA

Težak osmanski poraz bitci kod Lepanta (7. listopada 1571.), u borbi protiv armade Svete lige pod zapovjedništvom Don Juana Austrijskog, uzrokovat će niz ekonomskih kriza, koje Država više nije mogla efikasno rješavati. Najteža je bila nezaustavljiva inflacija (uzrokovana dijelom potrebom za obnovom mornarice nakon lepantskih gubitaka) te deficit,

²⁰⁹ Murphy 1999, 125

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid.

²¹² Ove radove spominje i Evlija: “*Sadr-i azam kalenin termimine üç vezir, yedi sancak begiyle 20,000 reaya memur edip*“ (*Seyahname* 6, 525)

koji je u osmanskoj povijesti zabilježen u svim godinama između 1565./1566. - 1700./1701. (situacija je bila najteža usred Dugog rata (1597./1598.)).²¹³ Gubici su uzrokovani i sve većim povećanjem izdavanja za janjičare. Između 1563. i 1609. broj janjičara se povećao dvostruko, budući da im je bilo dopušteno uvesti u službu vlastite sinove zbog čega je biti janjičar postupno postajalo nasljedno zanimanje.²¹⁴ Od utemeljenja janjičara pod Orhanom I. oko 1350. do oko 1600. prosječna plaća janjičara je narasla samo četiri puta, dok su se istovremeno troškovi života u državi povećali deset puta.²¹⁵ Janjičari stoga sve češće postaju obrtnici i trgovci ili jednostavno uzročnici nereda u vrijeme mira. Nakon 1046./1637. u Rumeliji se napušta i praksa *devşirme*.²¹⁶

Krajem XVI. i početkom XVII. st., uz sve veće probleme s janjičarima, Osmanska država se prvi put suočila i s krizom timarskog sustava. Više jednostavno nije bilo dovoljno zemlje za spahije čiji je broj (kao i janjičara) nezaustavljivo rastao (pretpostavlja se da ih je 1653. već bilo oko 201.000 sudeći po izvještaju mletačkog diplomata Alvisa Contarinija).²¹⁷ Sva vojna neefikasnost spahija postala je očita u bitci kod Mezö-Keresztesa 1596., kad ih je čak 30.000 napustilo bojno polje iako im je pobjeda bila nodohvat ruke.²¹⁸ Za ovakav kukavičluk su kažnjeni oduzimanjem vlastitih posjeda u Anadoliji. Tijekom „Dugog rata“ ove (i slične) socioekonomske promjene u Anadoliji dovele su do eksplozije tzv. „dželalijskih pobuna“ (1004./1596.-1018./1610.), pobune Abaza Mehmed-paše u Erzurumu (1031./1622.-1037./1628.) i velikih socijalnih nemira 1056./1647., 1064./1654.-1065./1655. i 1067./1657.-1068./1658.²¹⁹ Definitivan kraj osmanske teritorijalne ekspanzije je primarni uzrok ovih pobuna. Kad se država neprekidno širila, spahije je u pokornosti držalo i obećanje obilnog ratnog plijena i podjele novoosvojenih teritorija, pa na pokretanje pobuna nisu ni pomišljali. Izostanak nove teritorijalne ekspanzije označit će kraj klasičnog timarskog sustava.

Ova serija unutrašnjih kriza Osmanske države objašnjava i pojavu značajnog obilježja osmanskog pograničja – formiranja pograničnih dinastija koje su postupno učvrstile svoju vlast preko funkcije sandžakbega angažirajući vlaste vojske – u kontekstu osmansko-habsburškog pograničja bili su to Memibegovići u Đakovu, Ferizbegovići u Brodu, Malkočevići u Zapadnoj Slavoniji, Jahjapašići, Ulamapašići u Požegi, Svetačkovići u

²¹³ Ágoston 1999, 137

²¹⁴ Ibid, 135 (povećanje od čak 4.23 puta, od 12,798 u 1567./68. do 54,222 u 1680., najintenzivnije u vrijeme neposredno nakon Dugog rata 1609.)

²¹⁵ Murphey 1999, 16-17

²¹⁶ Ágoston i Masters 2009, 184

²¹⁷ Murphey 1999, 36

²¹⁸ Ibid, 48

²¹⁹ Ibid, 60

pakračkom sandžaku.²²⁰ Donekle paralelan proces možemo pratiti i na habsburškoj strani granice, predstavljen u Zrinskima (ali i ugarskim „dinastijama“ Nadasdy, Berceny, Batthany), pravoj pograničnoj dinastiji koja je, uz držanje stajaće vojske, vodila čak i vlastitu vanjsku politiku primajući strana poslanstva. Unatoč reguliranom sustavu bez premca, opskrba osmanske vojske tijekom zimskih mjeseci (godišnje ekspedicije su postala redovita osmanska praksa u Sulejmanovo vrijeme) ostao je najveći problem osmanske vojske tijekom dalekih pohoda protiv Habsburga ili Safevida. Okolnosti su, pogotovo u vrijeme dugih i iscrpljujućih ratova sa Safevidima, zahtijevale da taktička strana opskrbe srednjodonavske fronte bude u rukama lokalnih zapovjednika, što je pružilo dodatan vjetar u leđa „autonomaštvu“ ovih lokalnih dinasta.

Osmanski „sustav državnog džihada“ (Richard Bonney) je zapravo nestao smrću Sulejmana Zakonodavca 1566. Stabilne granice s *Dār al-ḥarbom* za spahije (kao i za janjičare) su značile trajnu nezaposlenost i gubitak novih prihoda. Osmansko carstvo ušlo je u začarani krug - bez serije „dugih ratova“ nije moglo vojsku držati zadovoljnom, a vjerojatnost uvjerljive pobjede u ratu s Habsburškom Monarhijom ili Safevidskom Perzijom bila je sve manja. „Status quo“ je postao gorka realnost do kraja XVII. st. Ipak, osmanska vojska ipak nije izgubila svoj sjaj ni u ovako teškim vremenima. Čak 300.000 vojnika (spahija + janjičara + pomoćnih jedinica) je bilo mobilizirano za pohod na Poljsku 1620 (iz sultanove riznice je uloženo nevjerojatnih 50.4 milijuna akči + oko dodatnih 100 milijuna akči iz riznica Egipta i Šama).²²¹ Tijekom Velikog bečkog rata središnja blagajna je redovito isplaćivala 190.000 vojnika (godišnje je samo za rat protiv Habsburške Monarhije i Mletačke Republike trošeno čak 60% ukupnog državnog proračuna).²²² Posljedice financijskog tereta ovog rata osjećat će se tijekom čitavog XVIII. st.

Iako poslije Pirove pobjede u Kandijskom ratu i teškog osvajanja Krete 1669. Osmanska država doista više nikad neće ostvariti novu teritorijalnu ekspanziju, ipak je i u XVIII. stoljeću zadržala visok stupanj unutarnje stabilnosti te čak uspjela u nekoliko navrata dijelom i povratiti izgubljeni teritorij. Habsburškoj Monarhiji je tako trebalo čak 14 godina da potpuno osvoji što je zadržala u Srijemskim Karlovcima, a Srijemsko-karlovačkim mirom 1110./1699. Osmansko carstvo ipak nije izgubilo sve što je Sulejman Zakonodavac osvojio. Proći će još čitavo stoljeće do „*Bolesnika na Bosporu*“. Ipak, Osmansko carstvo niz sjajnih

²²⁰ Moačanin 2006, 103

²²¹ Murphey 1999, 59

²²² Ágoston 1999, 138

pobjeda dugoročno nije znalo iskoristiti. Posljedice će već nakon rata protiv Rusije 1182./1768.–1188./1774. i Kučuk-Kajnardžijskog mira 1774. biti katastrofalne.

Nakon Požarevačkog mira 1130./1718. uslijedit će čak 50 godina mira, prekinutog tek uspješnom osmanskom kampanjom 1148./1735.–1152./1739. koja je omogućila oslobađanje Srbije i zapadne Vlaške. Veliki osmanski uspjesi u ratovima protiv Rusije 1122./1711. i Habsburške Monarhije 1149./1737.–1152./1739. često se zaboravljaju.

Posebno je ova samosvijest došla do izražaja u narednom, XVIII. stoljeću. Najbolje se to vidjelo u tri rata (1714.-1718., 1737.-1739., 1788.-1791.) koja su odredila status Bosanskog ejaleta kao najjisturenije pokrajine europskog dijela Osmanskog carstva, zbog čega dolazi, kako od predstavnika osmanske vlasti, tako i lokalne vojne elite do punog izražaja interes za što jačom fortifikacijom strateški važnih objekata i što boljom vojnom koordinacijom. Zahvaljujući svemu ovome, u ratu 1714.-1718. godine, Bosanski ejalet nije imao značajne teritorijalne gubitke. No, pravu samosvijest pokazale su upravo lokalne vojne strukture u ratu 1737.-1739. godine. Sjajna pobjeda i paničan bijeg Josepha von Sachsen-Hildburghausena, koji je u noći s 4. na 5. kolovoza 1797. napustio bojno polje, ostvarena isključivo lokalnim snagama, uvjerila je bosanske „autonomaše“ u „poseban status“ Bosanskog ejaleta. Zahvaljujući ovom uspjehu, koji je inspirirao i stihove narodne pjesme „*Nigdje zore ni bijeloga dana*“: „*Sabljo moja, roditelja moga, / roditelja bega Isa-bega! / Dosta si mi ti zadala jada, / dosta jada oko Beograda, / dosta muke oko Banja Luke!*“ te iznimnom umijeću u obrani Bosanskog Novog i Kozarca, Bosanski ejalet je obranjen, uspostava habsburške vlasti u njemu odgođena za narednih 150 godina, a i tada ne na način kako su habsburški stratezi planirali 1737. Iznimnoj disciplini i organiziranosti bosanskih krajiških vojnika sigurno je doprinijela i svijest o sudbini muslimana na teritorijima koje su habsburške vojske osvojile tek jednu generaciju ranije. Ovaj puta bilo im je jasno da ne mogu očekivati pomoć sultana. Zato je bitka pod Banja Lukom u narodnoj svijesti bila i ostala „*obrambeni rat koji je muslimane sačuvao od fizičkog uništenja i pojačao u njima samosvijest o pripadnosti bosanskom tlu na kome su i do tada stoljećima živjeli. Kao takva, Banjalučka bitka predstavlja jednu od prvih stranica bosanskomuslimanske samosvijesti*“ (Enes Pelidija).²²³

Nije slučajno da će jedan od najborbenijih pokreta za autonomiju u XIX. st. nastati upravo u Bosni. Bosanski kapetani na čelu s Husein-kapetanom Gradašćevićom (već od 1737.

²²³ Odbrana Bosne i Bošnjaka u 18. stoljeću (<http://www.bosanskehistorije.com/ottomanska-bosna/182-odbrana-bosne-i-bošnjaka-u-18-stoljeu>, pristup ostvaren 28. 6. 2012.)

uvjereni u vlastitu vojnu snagu) su potpisivanje osmansko-ruskog mirovnog ugovora u Jedrenu 14. rujna 1829. smatrali teškom izdajom jer je Srbiji uz autonomiju dano i šest nahija koje su tradicionalno pripadale Bosanskom ejaletu od njegova formiranja. Svijest o vlastitoj snazi uvjerila ih je u nužnost organiziranja oružanog otpora Porti kojoj su stoljećima vjerno služili.

9. KARTOGRAFIJA OSMANSKO-HABSBURŠKOG POGRANIČJA

Snažan procvat kartografije, omogućen razvojem novih geodetskih vještina te općenito napretkom geografske znanosti u ovom periodu jedan je od vidova novog probuđenog državnog autoriteta. Kartografija nije bila autonomna intelektualna disciplina. Reflektirala je utjecaj prosvjetiteljstva - duha koji je pokušao pronaći racionalno objašnjenje prirodnog poretka. Istovremeno, reflektirala je i utjecaj centralne državne vlasti.

Ovo je najjasnije vidljivo u prosvijećenom apsolutizmu Pruske i Habsburške Monarhije. Procvat kartografije u XVII. st. neraskidivo je tako povezan s jačanjem državne kontrole postupnom transformacijom patromonijalne države u protomodernu. Vremenom se pojavljuju i nova shvaćanja o novim obvezama Države – nužnost regulacije i kontrole novouspostavljene granice, zaustavljanje prokograničnih napada i „ekonomije pljačke“, povezana s novom vizijom habsburške elite agresivnije nego ikad ranije. Granice sad dodaju novu dimenziju prosvjetiteljskim idejama – dotad tek teoretski postavljen *Polizeistaat* odjednom postaje realnost te uključuje nužnost proširivanja municipalne organizacije u (proto)nacionanu sferu, koja stoga mora biti jasno omeđena državnim granicama, koje državnu jurisdikciju teritorijalno određuju.²²⁴ Udaljene, nikad jasno određene granice, gdje se vlast imperijalnog centra uopće nije osjećala, sada su prvi put mogle biti dohvaćene državnim centralizmom i oučljive u krajoliku. Na novim kartama ovo postaje vidljivo korištenjem specifične teritorijalne koloracije.²²⁵ Ovo je postalo bitno nakon Bečkog rata kad „Dunavski imperij“ prvi put u svojoj povijesti dobiva stratešku dubinu kroz novu balkansku dimenziju.

Prosvjetiteljska kartografija je reflektirala utjecaj nove centralizirane države, koja zapošljava svoje najbolje znanstvenike, da istraže i opišu kako najbolje iskoristiti resurse novoosvojenih provincija te uspostaviti čvrst sustav oporezivanja novih podanika. Novoosvojena područja (više od 160000 km²) bila su tako (uz prostor zadovoljavanja sve većih habsburških imperijalnih apetita) „laboratorij“ novih prosvjetiteljskih ideja bečkog centra.

²²⁴ Evans 2006, 121

²²⁵ Legenda Müllerove karte „*Mappa Geographica Croatiae Partem iliam per quam Limites Caesareum inter et Ottomanicum Imperia*“ tako pojašnjava ovakvu upotrebu teritorijalne koloracije: „*Linea rubra, Cotticutis distincta, tractum isthunc Limitaneum, in Naturali sua situatione praefigurat: quamvis, ob angustias Chartae, Cottium numerus, et reliquae Circumstantiae, haud exprimi potuerint, omnes, et sicuti in Instrumento, prolixè de scribuntur: Linea vero Superiorum temporum Limites sunt.*“ (HDA D. I. 64)

Ipak, u sedamnaestom stoljeću ona je još mlada znanost. Nisu ni dva stoljeća prošla od srednjovjekovnih simboličko-dekorativnih prikaza svijeta s Jeruzalemom u centru i četiri rijeke. Prethodno, šesnaesto stoljeće bilo je stoljeće procvata kartografije, opsežnijeg nego ikad dotad u europskoj povijesti, iako isprva gotovo isključivo u najkrupnijem mjerilu, budući da su velika geografska otkrića uvjetovala izradu karata svijeta. Vremenom, tijekom sedamnaestog stoljeća, počeo je interes za izradom karata srednjeg mjerila – najprije zemalja Svetog Rimskog carstva. Napokon, sam kraj sedamnaestog stoljeća donio je precizne metode geodetskog mjerenja zemljišta. U regionalnom kontekstu bez pretjerivanja možemo stoga reći da je pionirski rad u ovom polju izvršila komisija Srijemsko-karlovačkog mira.

Zbog velike važnosti novouspostavljene granice, obje imperijalne sile (dakako i mletačka koja je pionir katastarskog kartiranja ove regije u XVII. st.) osjećale su snažnu potrebu detaljnog kartiranja pogranične zone. Osnovni čimbenici habsburškog kartografskog interesa bili su određeni vojno-strateškim razlozima. Od početka osmansko-habsburških ratova dvadesetih godina šesnaestog stoljeća bečki i gradački vojni stratezi bili su svjesni važnosti kartografije u službi imperijalnih ratnih ciljeva. U habsburškom vojno-strateškom okviru stoga se postupno razvija institucionalizirana kartografija – usmjerena na upoznavanje fizičko-geografskih osobina terena, temeljena na strogoj matematičkoj osnovi i mukotrpnom terenskom radu čitavih timova stučnjaka. Ovo je omogućilo habsburškoj delegaciji da prilikom sklapanja mira u Srijemskim Karlovcima već ima dobru predodžbu o svojstvima terena teritorija koji je Monarhija naumila zadržati te da već polako usmjerava interes prema kartiranju mletačkih i osmanskih teritorija.

Nasuprot ovome, nakon zlatnog perioda osmanske kartografije XVI. st. (Piri Reis), kraj XVI. i XVII. st. period je očitog zastoja osmanske kartografije. Ovo se najbolje vidi na primjeru pograničnih ejaleta poput budimskog i bosanskog gdje je postojanje kartografskog prikaza (kako god primitivan bio) bilo prije iznimka nego pravilo, a ako i postoje, osmanski prikazi serhata daleko zaostaju za onima habsburških ili mletačkih kartografa. Stoga nije čudno da prvu modernu kartu Bosne izrađuje 1689. rimski kartograf Giacomo Cantelli da Vignola („*Il Regno della Bosnia*“).²²⁶ Sustavnog rada na terenu većeg opsega nije bilo. Nažalost, ni nakon Karlovačkog mira kartografski radovi s osmanske strane nisu bili obuhvatniji. O tim su krajevima osmanski kartografi znali malo ili su posjedovali nepouzdanu informaciju. Gotovo potpuno odsustvo ikakvog organiziranog terenskog rada samo je perpetuiralo ovu krizu koju osmanska kartografija nije prevladala do ere tanzimata.

²²⁶ Slukan Altić 2003, 107

Najbolja potvrda teze da je posrijedi bila svjesna ideološka odluka o zanemarivanju karte kao medija, a nipošto kartografska nekompetencija ili neznanje osmanskih pojedina uz habsburšku ili mletačku granicu, jest pogled na remek-djelo osmanske kartografije Sulejmanova vremena - peljar za plovidbu po Jadranu (*Kitab-ı Bahriye*) Pirija Reisa iz 1526, vrhunac procesa koji je potaknut intenzivnijom trgovačkom i pomorskom aktivnošću Osmanlija u vrijeme vladavine Selima I. i Sulejmana I. Taj „atlas“ koji prikazuje 23 osmanske karte otoka i luka dalmatinske i istarske obale Jadrana s pratećim navigacijskim tekstualnim objašnjenjima je bez sumnje u svakom pogledu nadmoćan rad i u pogledu kartografske tehnike i geografskog znanja u odnosu na isolare istog prostora koje su izradili mletački kartografi čak pola stoljeća poslije.²²⁷ Kuriozitet je utoliko veći ukoliko znamo da su Mlečani sve to vrijeme mogli slobodno pristupiti svojim istočnojadranskim posjedima i kartografirati ih, dok je Reis bio ilegalni posjetitelj, gusar i neprijateljski vojnik.

Iako su Osmanlije poznavali „esnaf kartografa“, koji su uz orijentalne poznavali latinski i europske jezike te posjedovali djela poput Mercatorova *Atlas Minor* (1607.), izgleda da utjecaj ovog esnafa nije bio velik izvan osmanske elite. Sam Katib Čelebi je preveo *Atlas Minor* na osmanski jezik, koristeći ga pri pisanju „Džihan-nume“, ali, zbog nesretnog zavora od vizualizacije apstraktnih fenomena, uključujući i geografska obilježja terena, osmanska kartografija nakon zlatnog doba u narednom, XVII. st. postupno zamire.²²⁸ Razloge vjerojatno trebamo tražiti i u zaštiti tajnih podataka, poput osjetljivih informacija o strateškim utvrdama ili točne lokacije vojnih koridora bitnih za efikasnu opskrbu osmanske vojske. Osmanske topografske karte u ovom periodu redovito zamjenjuju deskriptivni narativni izrazi, najčešće neprecizni zapisi putnika ili trgovaca, bez prave „geografske“ vrijednosti.

Iznimka koja u ovom kontekstu potvrđuje pravilo je karta uz hududnamu bosanskog ejaleta prema Habsburškoj Monarhiji, načinjena 1112. godine (18. IV. 1700.-8. VI. 1701.), u vrijeme Halil-paše.

Hududnama je sačuvana u 4 rukopisa.²²⁹

- 1) Jedan primjerak nalazi se u Narodnoj biblioteci u Sarajevu, Riječ je o očuvanom rukopisu od 48 stranica, ispisan nestalikom, s malim, okruglim muhurom ispod datacije. Ovaj rukopis ispušta sektor granične linije od izvora rijeke Rabinje do rijeke Korane.

²²⁷ Novak i Mlinarić i Lopaine 2005, 81

²²⁸ Ágoston i Masters 2009, 310

²²⁹ Kovačević 1974, 369-370

- 2) Drugi primjerak nalazi se u arhivu muzeja Topkapı u Istanbulu. Dio koji se odnosi na osmansko-habsburšku granicu obuhvaća 16 stranica. Svaka stranica obuhvaća 25 redaka pisanih pisanih kaligrafskim neshom. Datiran je 14. zulkade 1112. godine.
- 3) Treći primjerak nalazi se također u muzeju Topkapı u Istanbulu. Pisan je također kaligrafskim neshom, vjerojatno istom rukom kao i prethodni. Obuhvaća 17 stranica, a svaka stranica 25 redaka. Oba primjerka ovjerio je isti kadija, a na kraju se nalaze identični muhuri.
- 4) Četvrti prijerak sačuvan je isključivo na mikrofilmu. Rukopis je datiran godinom 1110., ali, za razliku od ostalih, nije ovjeren kadijskim pečatom i muhurom.

Među ovim rukopisima vidljive su tek sitne ortografske razlike - npr. jedan pisar riječ humka piše حومقه, a drugi خومقه.²³⁰ Ova karta (kao dodatak hududnami) predstavlja, koliko god izgledala nevješto načinjena u usporedbi s npr. Marsiglijevim kartama istog područja, točku rođenja „moderne osmanske kartografije“.

9.1. SRIJEMSKO-KARLOVAČKI MIR

Osmanska strana je bila prisiljena u mirovne pregovore nakon završetka neprijateljstava u Bečkom/Morejskom ratu ući s osjetno slabijih početnih pozicija. Iako je više visokih osmanskih zapovjednika lobiralo kod sultana za nastavak ratovanja (Daltaban Mustafa-paša) od obnove neprijateljstava u bilo kakvom obliku se vrlo brzo odustalo.²³¹ Govoreći o stanju na osmanskim bojištima, treba u obzir uzeti da je redovita opskrba osmanske vojske tijekom Bečkog rata održavana preko Dunava – linijom Nikopolj, Ruse, Silistra.²³² Ova linija nije tijekom 14 godina rata niti jednom bila prekinuta. Dok je god osmanska strana kontrolirala ključne utvrde poput Titela (koji čuva ušće Tise u Dunav) ili Osijeka (koji čuva ušće Drave u Dunav) osmanska strana je mogla efektivno voditi opskrbu vlastite vojske na dugom bojištu.²³³ Kad su ove linije opskrbe bile prekinute, osmanska strana više nije bila u mogućnosti da vodi logistički ovako zahtjevan projekt na frontu od Jadranskog do Crnog mora. Prema izračunima koje je prezentirao Perjes, osmanskoj vojsci od 90.000 vojnika i 40.000 konja bilo je potrebno osigurati mjesečne zalihe od nevjerojatnih 11.000

²³⁰ Kovačević 1974, 370

²³¹ Abou-El-Haj 2004, 90

²³² Murphy 1999, 100

²³³ Ibid.

tovara s namirnicama, kroz vremenski period od više godina.²³⁴ Ovakav teret Osmanska država jednostavno nije mogla podnijeti.

Već je i suvremenicima bilo jasno da će ovaj vojni poraz imati dalekosežne posljedice. Prvi put u osmanskoj povijesti, kao cijena poraza na europskim bojištima, država je morala pristati na velike teritorijalne ustupke. Suočena s gotovo totalnim porazom 1697. (nakon djelomičnog oporavka u periodu 1690.-1692. te francuske podrške), alternativa nije postojala. Unatoč otvorenoj podršci francuske diplomacije, težak poraz kod Sente 11. rujna 1697. samo je prvotnu neodlučnost Porte pretvorio u jasnu odlučnost za što skorijim završetkom konfrontacije sa Svetom Ligom. Obaviješteni o promjeni raspoloženja Porte članovi Svete Lige su već u travnju 1698. počeli utvrđivati principe budućih mirovnih pregovora s osmanskim stranom. U lipnju je Porta poručeno da jedino princip *uti possidetis* dolazi u obzir. (pogled na stanje na terenu jasno sugerira da je, u toku vojnih operacija 1698., ovaj princip odgovarao habsburškoj i mletačkoj strani, ali istovremeno nije ruskoj i poljskoj). Na Leopolda su velik utjecaj imali i savjeti Eugena Savojskog da u tom trenutku od Osmanlija nije moguće više ni dobiti. Porta je sa svoje strane 22. srpnja 1698. objavila da prihvaća načelo *uti possidetis* uz određene modifikacije koje je predložila osmanska strana 22. srpnja 1698.²³⁵ Za mjesto održavanja mirovne konferencije izabrani su Srijemski Karlovcji.²³⁶

Napokon, u devet sati ujutro, 13. studenog 1698., osmanska delegacija ušla je u pregovore u predstavnicima zemalja Svete lige.²³⁷

Nakon što je, nakon realnog sagledavanja vojne situacije, shvatila nužnost sveobuhvatnih teritorijalnih koncesija na vlastitim europskim granicama, uz britansko i nizozemsko posredovanje, osmanska strana je odlučila pokušati na mirovnim pregovorima što bolje iskoristiti svoju poziciju, prvenstveno inzistirajući na nemogućnosti predaje bilo kojeg teritorija što ga osmanska strana kontrolira u trenutku sklapanja mirovnog sporazuma.

Ovo objašnjava zašto osmanska strana nije protestirala protiv habsburškog svojatanja Bačke, koji je habsburška strana netom zauzela, ali se istovremeno energično protivila predaji Srijema, gdje je problem dodatno komplicirao manjak ikakvih prirodnih prepreka poput rijeka.²³⁸ U preliminarnim pregovorima Osmanlije su stoga predlagali evakuaciju nekoliko utvrda iz Srijema i Slavonije (među njima Ilok i Brod - u trenutku pregovora obje pod

²³⁴ Murphy 1999, 100

²³⁵ Abou-El-Haj 2004, 91

²³⁶ Grof Öttingen i grof Schlick bili su imenovani u habsburšku delegaciju, zajedno s grofom Marsiglijem. Predstavnik Poljske bio je grof Stanislas Malachowski, a grof Vožnjicin bio je predstavnik ruskog cara. Mletački predstavnik bio je grof Carlo Ruzzini. Za osmanskog predstavnika imenovan je reisul-kuttab Rami Mehmed-efendija te glavni dragoman Iskerletzade Aleksandar.

²³⁷ Abou-El-Haj 2004, 89

²³⁸ Ibid, 99

habsburškom kontrolom). Habsburška strana međutim nije bila spremna ovaj uvjet prihvatiti.²³⁹ Napokon, tek je osmansko odustajanje od zahtjeva za evakuacijom ovih utvrda otvorilo put sveobuhvatnom mirovnom sporazumu. O ovome svjedoči i IV. članak Srijemsko-Karovačkog ugovora, reflektirajući dva aspekta (samo naizgled oprečna) osmanskih aspiracija.²⁴⁰ Kako je osmanska delegacija bila uvjerena u zadržavanje teritorija s južne strane istočnog dijela savske granice, nije vidjela prevelik problem u odbacivanju zahtjeva o evakuaciji habsburških utvrda s njene sjeverne strane.²⁴¹

Mnogo je teže bilo postići sporazum oko određivanja granice koji bi zadovoljio obje strane na području zapadnog dijela savske granice. Habsburški zahtjev da Una bude granica odbila je osmanska delegacija.²⁴² U odgovoru sultan je zatražio evakuaciju habsburških utvrda uz zapadnu obalu Une kao i povratak svih naseljenih mjesta koja su pripadala ključnim osmanskim utverdama u području, u skladu s načelom *uti possidetis* (uz naknadu za evaluaciju utvrda). Nakon žučne višesatne rasprave napokon je odlučeno da zajednička habsburško-osmanska komisija odredi graničnu crtu.²⁴³

Ipak, i nakon rješavanja ovog problema, mirovni pregovori išli su vrlo teško. Napokon je, uz intervenciju engleskih i nizozemskih posrednika, došlo do dogovora po načelu *uti possidetis*. Napokon, Porta je s Habsburškom Monarhijom i Poljskom sklopila dvadesetpetogodišnji mirovni ugovor 26. siječnja 1699.²⁴⁴ S Mletačkom Republikom ugovor o miru je potpisan 7. veljače, a s Rusijom je prvo sklopljeno trogodišnje primirje, da bi tek 13. lipnja 1700. u Carigradu bio potpisan mirovni ugovor u trajanju od 30 godina.²⁴⁵

Inzistirajući na načelu *uti possidetis*, u svojim pregovorima s habsburškom delegacijom, osmanska strana uspjela je ostvariti većinu realnih zahtjeva u tom trenutku. U usporedbi s gubicima, osmanski dobici bili su doista trivijalni. Ipak, osmanska strana je uspjela sačuvati državni dignitet koji je mnogo izgubio od starog sjaja nakon serije uzastopnih poraza na europskom i bliskoistočnom frontu. Također, strateška i ekonomska vijednost

²³⁹ Abou-El-Haj 2004, 99

²⁴⁰ Čl.4.: *Neka se od vrška zemljišta što se nalazi na ovoj obali rijeke Tise - na mjestu gdje se Tisa ulijeva u Dunav - odredi prava linija točno prema suprotnoj srijemskoj strani, pa prema Moroviću, do ove obale rijeke Bosuta, a zatim starim tokom rijeke Bosuta do mjesta gdje se on ulijeva u rijeku Savu. Neka se iskopaju rupe i postave znakovi u vidu kamenja i kočeva, s tim da ono što je s ove strane pripada isključivo Uzvišenoj državi, a ono s druge strane isključivo je u posjedu cara. Neka Morović ostane porušen kao što i jeste, neka u tom području varoši na obje strane budu otvorene. I vode na teritorijima koje su ostale u posjedu dviju strana neka budu posjedovane prema spomenutim granicama.* (Kovačević 1973, 68)

²⁴¹ Abou-El-Haj 2004, 100

²⁴² Ibid.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Kovačević 1973, 63

²⁴⁵ Ibid.

teritorija koji su ostali pod osmanskom kontrolom ne smije biti zanemarena. Srijemsko-karlovački mir je najbolji primjer kako su Osmanlije uspjeli težak vojni poraz pretvoriti u koliko-toliko prihvatljiv mirovni sporazum.

Dakako, u obzir treba uzeti da su i međunarodne okolnosti išle na ruku Osmanlijama. Kako je Habsburška Monarhija očekivala gotovo sigurnu obnovu neprijateljstva s Francuskom oko španjolskog nasljeđa, nije bila spremna na realnu mogućnost rata na dvije fronte. Rusija je istovremeno očekivala rat sa Švedskom (koji je i izbio 1700.) pa je bila natjerana u brzo zaključivanje mira s Osmanlijama.

Istovremeno, već 1698. Osmanska država je (suočena s teškim porazom kod Sente) bila spremna na sveobuhvatni mirovni sporazum s zemljama Svete Lige. Iz prijedloga podnesenog Svetoj ligi datiranog 12-21. ožujka 1698. vidljivo je da je nacrt mirovnog sporazuma, koji još ne uključuje bilo kakve teritorijalne specifikacije, bio limitiran i realističan, ali istovremeno pokušava štititi svaki komad teritorija nad kojim osmanska strana još drži kontrolu.²⁴⁶ Oko izgubljenog teritorija gdje je bio iluzorno očekivati povratak osmanske vlasti, osmanska strana je prihvatila načelo *uti possidetis*, ali tek kad je bila sigurna da će biti oštećena za evakuaciju vlastitih utvrda. Habsburška strana je također prihvatila načelo *uti possidetis*, uz recipročno oštećenje habsburškog vladara za evakuaciju utvrda na nedavno zauzetoj teritoriji, za koji je povratak pod osmansku kontrolu bio siguran.

Ova spremnost na prihvaćanje mirovnih sporazuma s nevjernicima, čak i na neograničeno vrijeme, se u tekstu podnesenog prijedloga opravdava dvama kur'anskim ajetima.²⁴⁷

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْفُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ

(Al-Nahl, 91)

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا

(Al-'Isrā', 34).

Spominjanje upravo ova dva kur'anska ajeta sugerira korjenitu promjenu do koje je došlo u osmanskome shvaćanju trajne prirode mirovnog sporazuma čije se sklapanje očekivalo. Održavanje mirovnog sporazuma, poput zadane riječi, je neraskidivo povezano s shvaćanjem vjerskih obveza muslimana.

²⁴⁶ Abou-El-Haj 1969, 475

²⁴⁷ Ibid.

U nekim područjima, konačni dogovor oko granice nije postignut sve do 1703. Ovo je prvenstveno posljedica nerješene situacije oko Broda (zapravo Brodske ađe na kojoj je bila smještena habsburška vojska) čiji konačan status je riješen tek 12. kolovoza 1703.²⁴⁸

Zajednička habsburško-osmanska komisija s radom je počela u ožujku/travnju 1699., da bi prvi dogovori oko konačnih granica bili sklopljeni već sredinom svibnja 1699., nakon čega su ostali ugovori slijedili u redovitom nizu: 15. srpnja 1700. za većinu Banske Hrvatske, 20. srpnja 1700. za bihaćku krajinu, 4. veljače 1701. za temišvarsku krajinu.²⁴⁹

Tripartitnoj komisiji koju su činili Ibrahim-efendija s osmanske strane te grof Luigi Ferdinando Marsigli s habsburške i Giovanni Grimani s mletačke strane bio je povjeren ovaj težak zadatak.

9.2. RAD KOMISIJE ZA RAZGRANIČENJE

Pojava za izradom detaljnih karata razgraničenja pojavila se odmah nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, budući da karta vizualno prikazuje specifične odnose na terenu mnogo preciznije negoli što to čini pisani tekst dokumenta mirovnog ugovora, jasno određujući granice jurisdikcija susjednih političkih entiteta. Izrada detaljnih karata razgraničenja najčešće postaje nužnost nakon izbijanja serije pograničnih sporova i nesporazuma koji proizlaze iz nedovoljno definirane granice (najčešće temeljene isključivo na pisanom tekstu ugovora). Upravo je formiranje stabilne granice nakon Srijemsko-Karlovačkog mira uvjetovalo detaljnu vizualnu dokumentaciju pograničnog područja kako ovakvi sporovi i nesporazumi više ne bi izbijali. Do Srijemsko-Karlovačkog mira kartografske dokumentacije razgraničenja u modernom smislu riječi nema (bazična katastarska kartiranja postoje tek na području mletačke Dalmacije).

Dugi osmansko-habsburški rat, završen Žitvanskim mirom 1606., granicu neprecizno ubicira na potezu: od Drave kod Vizvara, nakon čega istočno od Đurđevca i Kloštra, jugozapadno prema Zdencima i na rijeku Ilovu te Ilovom prema Savi, Savom uz Jasenovac s osmanske strane te dalje Savom do utoka Blinje, od utvrde Blinja gotovo ravnom linijom prema zapadu, ostavljajući na hrvatskoj strani utvrde Hrastovica i Gorama, a na osmanskoj

²⁴⁸ Abou-El-Haj 1969, 470

²⁴⁹ Ibid.

napušteni Vinodol, prema zapadu između Steničnjaka na hrvatskoj strani i Bovića na osmanskoj, odatle u luku do Korane, ostavljajući prostor između Barilovića, Skrada i Budačkog u rukama Osmanlija, dalje Koranom sve do Slunja na hrvatskoj strani, uz Furjan i Drežnik na osmanskoj, kraj Plitvica prema Korenici ostavljajući Mrsinj i Kosinj na osmanskoj strani, a Otočac i Prozor na hrvatskoj te napokon od Kosinja na zapad do velebitskih obronaka, a odavde Velebitom prema jugu do Obrovca i Zrmanje.²⁵⁰

Ovo je bilo prvi put u povijesti habsburško-osmanskih odnosa da je granica donekle jasno definirana, što sugerira i Evlijin opis „graničnih stupova“, ali i ovaj put bez ikakvih službenih kartografskih priloga. Habsburške karte iz XVII. st. sitnog su mjerila i preglednog karaktera, pa je teško izvlačiti zaključke o stvarnom položaju i karakteru granične linije. U ovom kontekstu treba spomenuti Martina Stiera, austrijskog topografa, koji je od 1657. do 1660. u pograničnoj zoni izvodio geodetske radove, čiji je rezultat karta „*Mappa uber die Windische, Patrinianische und Banatische Granitzen*“ (vjerojatno oko 1660., HDA A.I.9), koja, uz lineaciju same granice, vrlo detaljno označava sve krajiške kapetanije te razgranat sustav čardaka na habsburškoj strani.²⁵¹

Ipak, tek Srijemsko-Karlovački mir predstavlja prekretnicu u kartografiji jugoistične Europe. Svi naredni mirovni ugovori (Požarevački, Beogradski, Svištovski) sadržavat će i kartografski prikaz linije razgraničenja.

Osmansko povjerenstvo za razgraničenje vodio je kapidžibaša Ibrahim-efendija. S habsburške strane šef povjerenstva bio je Fernando Luigi Marsigli, uz koga u habsburškoj komisiji treba spomenuti i potpredsjednika Ratnog vijeća u Grazu grofa Johanna Ferdinanda Herbersteina, ratnog savjetnika grofa Josepha Rabattu, grofa Johanna Josepha Wildensteina, grofa Gvidobalda Maxa Sauera i carskog nadinženjera Johanna Friedricha Hollsteina, koji je, uz pisanje detaljnog dnevnika, izradio niz topografskih skica i geografskih karata te topografa i kartografa Johanna Christopha Müllera.²⁵² Osobno ili u koautorstvu Müller je izradio najveći dio kartografskog materijala oko Srijemsko-karlovačkog mira. Tijekom pregovora habsburškom povjerenstvu se pridružio i Pavao Ritter Vitezović.²⁵³

Na poslovima razgraničenja između Habsburškog i Osmanskog carstva s habsburške strane djelovala je grupa vojnih topografa te odred od 200 vojnika. Predvodio ih je carski

²⁵⁰ Slukan Altić 2003, 212

²⁵¹ Ibid, 102

²⁵² Johann Christoph Müller rođen je 15. ožujka 1673. u Wordu blizu Nürnberga a umro je 21. lipnja 1721. u Beču. Nakon završetka humanističkih studija (četiri godine ga je podučavao astronom i bakrorezac G. C. Eimmart matematici i crtanju), počeo je 1696. raditi kao tajnik carskog pukovnika Luigija Fernanda Marsiglija, posao koji je obavljao i u vrijeme određivanja osmansko-habsburške granice (Deak i Lopaine i Kljajić 2004, 69).

²⁵³ SHK III, 149

nadinženjer Johann Friedrich Herberstein.²⁵⁴ Vodstvo u geodetskoj izmjeri i kartografskom radu na terenu bilo je povjereno mladom topografu Johannu Christophu Mülleru. Radilo se prema unaprijed predviđenom planu na dijelu granice oko kojeg je spor ostao otvoren nakon pregovora u Srijemskim Karlovcima - od Jasenovca do Tromede.²⁵⁵

Povjerenstvo se uglavnom zadržavalo u većim pograničnim mjestima, odakle su članovi svaki dan odlazili na teren, mjereći zemljište s objiju strana granice na udaljenosti od oko dva sata hoda, detaljnim bilježenjem naselja, tokova rijeka i potoka, putova, močvara, šuma i karakteristika reljefa.²⁵⁶ Müller je manja mjesta skicirao u perspektivi, a vojne utvrde u tlocrtu.²⁵⁷ Kad je povjerenstvo, nakon samo desetak dana, stiglo do cilja - tromede kod Knina, postavljen je simbolički na vrhu Medviđe glavice poveći kamen-međaš. Osnovna Müllerova karta granične linije sastoji se od više sekcija u mjerilu 1:37500. Original je pohranjen u kartografskoj zbirci nacionalne biblioteke u Beču, a kompletna kopija u Ratnom arhivu u Beču.²⁵⁸ Na temelju nje već je iste (1699.), a zatim i u narednim godinama nastalo niz općih geografskih karata sitnijeg mjerila – 1:550000 i 1:450000. Jedan dio je izradio sam Müller, ali uvijek na inicijativu i pod rukovodstvom voditelja habsburškog povjerenstva - grofa Marsiglija (ili na inicijativu P. R. Vitezovića).²⁵⁹ Izrada ovih karata je postala nužna nakon nakon izbijanja niza sporova oko Une. Većina ovih karata sitnijeg mjerila se je pohranjen bečkom Ratnom arhivu, gdje je pohranjen čitav niz karata s tematikom Srijemsko-Karlovačkog mira, s pripadajućim bilješkama na latinskom jeziku u rukopisu, a mnoge je potpisao osobno Marsigli (iako su vjerojatno rezultat rada čitave plejade stručnjaka). Većinom su napravljene na licu mjesta, izrađene istovremeno za članove povjerenstva i za Dvorsko ratno vijeće te priložene Marsiglijevima izvješćima.

Granična linija prikazana na Müllerovoj karti kretala je od Slankamena na Dunavu, odatle kao gotovo ravna linija prema Mitrovici na Savi ostavljajući Slankamen na hrvatskoj, a Rumu i Mitrovicu na osmanskoj strani, od Mitrovice Savom do Lačarka, a od tamo gotovo pravocrtno do Morovića na Bosutu te tokom Bosuta natrag u Savu, od mjesta utoka Bosuta u Savu do utoka Une u Savu granična linija prlazila je sredinom toka Save.²⁶⁰

Spor se javio kod Jasenovca koji je u vrijeme mirovnih pregovora bio u habsburškom posjedu, ali je nakon intervencije osmanske strane bio predan Osmanlijama. Slična situacija

²⁵⁴ Deak i Lopaine i Kljajić 2004, 71

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Deak i Lopaine i Kljajić 2004, 71; Slukan Altić 2003, 214

²⁵⁷ Ibid; Ibid.

²⁵⁸ Ibid; Ibid.

²⁵⁹ Ibid; Ibid.

²⁶⁰ Slukan Altić 2003, 213

javila se kod Dubice i Kostajnice. Ipak, najveći spor je izbio kod Novog na Uni čije su se utvrde prostirale s obje strane Une.²⁶¹ Müller je smatrao da je Novi trebao ostati na hrvatskoj strani, dok je osmanska strana tražila da granična linija obilazi Novi na udaljenosti od deset kilometara, budući da je utvrda Novi nastala na zemljištu starog Novog.²⁶² Stoga je Muller izradio posebnu kartu spornog područja od Jasenovca do Novog u mjerilu 1:108000 s dvije varijante granice te drugu u mjerilu 1:25800.²⁶³ Dalje je granica tekla sjeverozapadno od pritoka Gline do utoka Rabinje te dalje Rabinjom do njezina izvora, nakon čega uokolo Slunja spuštajući se tokom Korane ispod Šturlića, dalje preko brda Mašvine do polja sela Lipovac i rakovičkog polja, ostavljajući utvrde Zrin, Pedalj, Gorička, Gvozdansko, Perna, Klokoč, Slunj na hrvatskoj strani, a Bužim, Vranograč, Podzvizd, Mala i Velika Kladuša, Pećingrad, Cazin, Tréac i Cetingrad na osmanskoj, ispod Drežnika prelazeći Koranu ostavljajući Plitvice na hrvatskoj strani te napokon dalje preko brda Pogledalac prema Plješivici.²⁶⁴

Srijemsko-Karlovački mirovni ugovor posebno naglašava (čl. 8): „*Ubuduće neka sa dviju strana ne bude nikakvog nasrtaja, proširivanja i pritiska. Opunomoćenici koji su određeni od dviju strana za određivanje ovih granica, neka nareda da spomenute granice budu određene (istaknute) na način koji uz međusobnu suglasnost ocijene podesnim, već prema odlikama mjesta: naseljenim područjem, ili šumama, ili rijekama i rječicama, a na mjestima koja nemaju mogućnost isticanje granične linije rovovima, kočevima i kamenjem.*“²⁶⁵ Spor oko Novog uvjetovao je postavljanje tzv. humki na posebno osjetljivim točkama gdje „*kako su se njihova područja dodirivala, a nisu bila razgraničena, to je na spomenutom mjestu, radi razdvajanja zemalja i povlačenja granice, po zakonu i prema carskoj ahdnami, u prisusvstvu svih prvaka i vojske dviju strana, iskopana i postavljena prva*

²⁶¹ Kako spor nije bio riješen u vrijeme izrade Müllerove karte „*Mappa Geographica Croatiae Partem iliam per quam Limites Caesareum inter et Ottomanicum Imperia*“ u legendi karte je korištena posebna koloracija za svaki prijedlog rješenja spora: „*Et quandoquidem denique Controversiae, circa Novi, nec dum sunt compositae; spatium illud Controversum, linea rubra, compleri non potuit: ejus vice vero, IV interim linea, punctis factae visuntur: et prima quidem, qualis a Turcis in ultima Conferentia suit exhibitae; 2da quam Bassa Bosniae voluit: postea vero iterum recusavit; 3^{ia} a Commisaario Caesareo proposita; 4ta tandem, quam simpliciter Pacis Instrumentum postulat.*“ (HDA D.I.64)

²⁶² Habsburška vojska je 1691. na lijevoj obali Une podigla utvrđenje (Osmanlije su ga zvali Novi-i džedid razlikujući ga tako od „Starog Novog“/Novi-i atik na desnoj obali Une). Habsburško povjerenstvo je stoga zahtijevalo da sav teritorij na lijevoj obali Une ostane pod habsburškom kontrolom. Osmansko povjerenstvo na ovo nije bilo spremno pristati. Oba povjerenstva su stoga nastavila posao bilješkom „od mjesta gdje završavaju granice Novoga“, čekajući rješenje iz oba imperijalna centra, kako je vidljivo i na Müllerovoj te Vitezovićevoj karti. (Kovačević 1973, 82)

²⁶³ Slukan Altić 2003, 214

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Kovačević 1973, 111

humka.²⁶⁶ Ovo je zabilježeno i u opisu Müllerove karte „*Mappa Geographica Croatiae Partem iliam per quam Limites Caesareum inter et Ottomanicum Imperia*“: *Signis partim Naturalibus: Fluminibus, Montibus; partim Artificialibus solitis nimirum Cottibus, Humka communiter dictis* (HDA D.I.64).

Prema osmansko-habsburškom mirovnom ugovoru, rijeka Sava je bila proglašena zajedničkim posjedom habsburške i osmanske strane. U pitanju su bili ponajprije trgovački interesi obje strane kako detaljno specificira čl. 5:

Čl. 5. „*Pošto je jedna obala rijeke Save u posjedu Uzvišene države, a jedna obala u posjedu cara, od mjesta gdje se u Savu ulijeva rijeka Bosut do mjesta gdje u Savu utječe rijeka Una, neka bude u zajedničkom posjedu rijeka Sava koja je između dva teritorija, a i otoci koji se u njoj nalaze. Podanici obiju strananeka se ravnopraavno koriste kako saobraćajem lađa tako i drugim pogodnostima i neka se međusobno lijepo odnose. A područje Bosne, koje se nalazi s ove strane rijeke Une, omeđeno je s jedne strane obalama rijeke Save, a s jedne strane obalama rijeke Une. Habsburška vojska u Dubici, Jasenovcu, Doboju i Brodu koji su unutar spomenutih granica, i u svim sličnim mjestima na tom području, da se izvede i evakuira, i da se to područje u potpunosti otrijebi. Pošto su Kostajnica i ostali otoci na rijeci Uni, nizvodno od teritorija Novoga prema rijeci savi sa suprotnom obalom rijeke Une u posjedu cara, međa između dvije strane neka se utvrdi i odredi na osnovu te grannice. Mjesta u rukama dviju strana s druge strane rijeke Une, zaposjednuta od čuvara sa pučine rijeke save, zajedno s njihovim zemljama iz vremena prije ovoga rata, neka ponovo budu u njihovim rukama. Neke zastupnici dviju strana koji su određeni za povlačenje granice otklone nesporazume, neka do granice mjesta koja će ostati u rukama dviju strana razgraniče krajeve i njihove zemlje pojedinačno i neka povuku i odrede granice sa znakovima u vidu rova, kamenja, kočeva i ostalog. Tko god se s obje strane usudi da povrijedi koji od spomenutih znakova, da ga promijeni i izmijeni, iščupa i odstrani, neka se na bilo koji način uhvati i neka se oštro kazni, kao opomena drugima. Neke se hitno odrede zastupnici koji će biti zaduženi za povlačenje granice, neka se upozore da poklone krajnju pažnju i brigu miru i sigurnosti podanika obiju strana, te neka bez sporenja i pristrasnosti razluče na najbolji način zemlje s dviju strana.*“²⁶⁷

²⁶⁶ S postavljanjem humki se počelo u Bužimu, budući da „*kada je trebalo da se pređe preko Une u Novom i razgraniče njegove prastare zemlje s one strane, opunomoćenik austrijskog cara, grof Marsigli, riječima: „Te zemlje pripadaju ojačanoj tvrđavi Novi Novi“ nije pristao na razgraničenje da te zemlje pripadnu Porti. Pošto je bilo nužno da se o ovom problemu obavijeste prijestolnice i sačeka odgovor, složno je donesena odluka da se, osim navedenog spornog područja, pristupi razgraničavanju i ostalih graničnih krajeva.*“ (Kovačević 1973, 257; Kovačević 1974, 413)

²⁶⁷ Kovačević 1973, 68-69

Kako je pak ova transformacija od pograničnog područja prema graničnoj crti u bilateralnom razgraničenju bila reflektirana na terenu, najbolje se može shvatiti iz čl. 6, u kojem su pobrojani neki od važnijih problema bilateralnih odnosa, koji su se nerijetko pretvarali u pogranične sukobe i u vremenima mira te kakvog-takvog međusobnog povjerenja: *Čl 6. Bilo međa i granica koja je određena u vrijeme razgovora o miru, od obje strane, ovim odredbama (članovima), bilo međa i granica koja će poslije toga, tokom vremena, sa znanjem predstavnika obje strana biti povučena i utvrđena, neka se ubuduće tretira sa krajnjim poštovanjem i neka sa bilo kojim razlogom i izlikom ne bude mijenjana, modificirana, proširivana i sužavana, neka ni s jedne od dviju strana ne dolazi do povrede granice koja je povučena i utvrđena, i neka ne bude miješanja i prisizanja u posjed upravu jedne i druge strane, neka ne bude pritiska na podanike dviju strana nametanjem podložnosti i neka se nikako pritiskom i prisiljavanjem ne zahtijeva harač bilo ubuduće, bilo traženjem zaostalog harača ili na neki drugi, proizvoljan način. Neaka se sporovi pravično rješavaju.*²⁶⁸

Dogovoreno je da u terenu granična linija bude označena „već prema odlikama (sposobnostima) mjesta: nenaseljenim područjem, ili šumama, ili rijekama i rječicama, a na mjestima koja nemaju mogućnosti za isticanje /granične linije/ rovovima, kočevima i kamenjem.“²⁶⁹ Budući da je zadatak pograničnih tvrđava bio nadzirati graničnu liniju, osiguravanje okolice svake utvrde postalo je *conditio sine qua non*, pa je istom točkom zajamčeno „zemljište od jednog sata hoda, linijom pravom ili kružnom, već prema zahtjevu (potrebi) mjesta“.²⁷⁰

U nastavku (čl. 6, 7, 8) posebno se naglašava nepovredivost granice što jasno potvrđuje odredba o zabrani bilo kakvih prekograničnih prepada i obveza kažnjavanja onih koji se ove odredbe ne budu doslovno pridržavali („neaka se ubuduće tretira s krajnjim poštovanjem i neka sa bilo kojim razlogom i izlikom ne bude mijenjana, modificirana, proširivana, sužavana, neka ni s jedne od dviju strana ne dolazi do povrede granice koja je povučena i utvrđena, i neka ne bude miješanja i prisizanja u posjed i upravu jedne i druge strane, neka ne bude pritiska na podanike dviju strana nametanjem podložnosti i neka se nikako pritiskom i prisiljavanjem ne zahtijeva harač bilo ubuduće, bilo traženjem zaostalog harača ili na neki drugi, proizvoljan način“).²⁷¹ Analiza ovih članaka mirovnog ugovora jasno sugerira da su Osmanlije, iako vjerojatno nevoljko, mirovni ugovor percipirali kao stalan. O ovome će više biti riječi u nastavku ovog rada.

²⁶⁸ Kovačević 1973, 69-70

²⁶⁹ Ibid, 111

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Ibid, 69-70

10. POSLJEDICE SRIJEMSKO-KARLOVAČKOG MIRA

U Sijemskim Karlovcima 26. siječnja 1699. i 12. srpnja 1700. u Istanbulu Porta je sa svojim protivnicima potpisala mirovni ugovor završivši tako iscrpljujuće 14-godišnje ratovanje. Ipak, ovaj prekid neprijateljstva razlikovao se i formalno od svih prethodnih. Svi raniji mirovni ugovori bili su s osmanske strane shvaćeni kao prekid rata (*hudna*, primirje) nakon kojeg je slijedilo uspostavljanje zone između sukobljenih strana s ciljem izbjegavanja budućih slučajnih konfrontacija. Nakon nekoliko desetljeća, nakon što su se obje sukobljene strane oporavile od gubitaka, bile su spremne na obnovu neprijateljstva.

U Srijemskim Karlovcima i Istanbulu, naprotiv, obje strane su dogovorile trajan mir. Upravo stoga, najvažniji element novog mirovnog ugovora postalo je precizno određivanje buduće trajne jasno diferencirane međusobne granice, uz osiguravanje posebnih sredstava iz državne riznice za formiranje komisije za njezino terensko demarkiranje, kao i detaljan raspored njene vremenske implementacije te deklaracija poštovanja koncepta teritorijalnog suvereniteta.

Također, zanimljivo je i da se u čitavom osmanskom tekstu mirovnog sporazuma nijednom ne spominje riječ „*muhādana*“ (primirje) za opis trilateralnog sporazuma. Umjesto toga, redovito je upotrijebljen termin „*ṣulḥ*“, koji mnogo jače konotira značenje „sklapanja (trajnijeg) mira“.

Ovdje treba spomenuti još jedan detalj kao protuargument da osmanska strana ugovor ipak, unatoč jasnoj promjeni korištene terminologije, nije držala potpuno „trajnim“. Ovo sugerira već kroničar Mustafa Naima, koji, komentirajući mirovni ugovor, navodi analogije iz islamske prošlosti (poput sporazuma iz Hudejbijje).²⁷² Korištenje sporazuma iz Hudejbijje kao analogije jasno sugerira da kroničar nije dvojio u vojnu nadmoć osmanske vojske sugerirajući da i ovaj prekid neprijateljstva osmanskoj državi pruža novu priliku za oporavak. Poslanik Muhammed (a.s.) je u vrijeme potpisivanja mirovnog ugovora u Hudejbijji bio vojno superioran mekkanskim mušricima, ali je mirovni ugovor ipak potpisao kao čin milosrđa (čak je izbacio i Rasūl Allāh ispred vlastitog imena na izričit zahtjev mekkanskog prvaka Suhejl b. Amra). Zajednički nazivnik svih povijesnih analogija koje spominje Mustafa Naima je konačan trijumf muslimana zahvaljujući konsolidaciji snaga koju je omogućilo potpisivanje mirovnog ugovora, bilo nad mušricima ili nad kršćanima - Mekka

²⁷² Abou-El-Haj 1969, 468

je oslobođena nepune tri godine nakon sporazuma iz Hudejbije. Čitatelj stoga iz prikazanog može jasno zaključiti da je potpisivanje mirovnih ugovora s nevjernicima ponekad nužno, čak i ako na prvi pogled izgleda kao da su muslimani na gubitku (analogiju pruža primjer samog Poslanika Muhammeda (a.s.) koji je ovakav sprazum potpisao iako to nije bilo nužno), budući da je svaki put ugovaranje takvog mirovnog sporazuma dovelo do konačnog trijumfa islama.

Djelo Mustafe Naime nije nipošto nastalo slučajno. Autor je djelovao kao apologet velikog vezira Amdžazade Husejn-paše, kojemu je povjeren nezahvalan posao vezirovanja u vrijeme sklapanja mirovnog ugovora.²⁷³ Kao apologet, Mustafa Naima piše zapravo apologiju osmanske delegacije u Srijemskim Karlovcima, opravdavajući nužnost mirovnog ugovora pred osmanskim „javnim mijenjem“.

Ugovori potpisani 1699. i 1700. predstavljali su tako točku preokreta osmansko-habsburških odnosa inaugurirajući dva revolucionarna diplomatska principa – prihvaćanje permanentne nadzirane granice i nepovredivost teritorija suverene države. U trenutku kad je Osmanska država bila iscrpljena dugotrajnim ratovanjem, nesposobna poduzeti bilo kakvu ofanzivnu akciju, Naima piše kao apologet osmanske dinastije (koja u teoriji kao nositelj hilafeta ima vjersku obvezu voditi kontinuiran rat protiv *Dār al-ḥarba*).

Praktične implikacije prihvaćanja međunarodnog prava su u ovom slučaju jednako relevantne kao i ideološke. Dok god su muslimani osmanske države prihvaćali apologiju koju je ponudio Mustafa Naima, nije bilo straha od izbijanja većih nereda izazvanih potpisivanjem mirovnog ugovora. Osmanska država je stoga požurila poduprijeti rad zajedničke komisije želeći što prije odrediti granice. Kako je mirovni ugovor specificirao, granica je mogla biti određena u imperijalnom centru jedne od uključenih strana.²⁷⁴ U krajevima, pak, gdje je nedostatak prirodnih barijera ili nepoznavanje terena ovakvu delineaciju „izdaleka“ činio nemogućom, njihova demarkacija ostavljena je zajedničkim komisijama.²⁷⁵ Kad je komisija napokon završila s radom, osmanska država je prvi put u svojoj povijesti sa susjednim državama dijelila granice, određene prirodnim barijerama, gdje one postoje, a umjetnim markerima, gdje one ne postoje. Nakon puna četiri stoljeća, Osmanlije, iako nevoljko, napokon shvaćaju da je vrijeme starih gazijskih tradicija nepovratno prošlo.

²⁷³ Abou-El-Haj 1969, 468

²⁷⁴ Ibid, 469

²⁷⁵ Ibid.

Kako je na potpisivanje mirovnog ugovora gledala muslimanska intelektualna elita u Bosanskom ejaletu, možemo samo nagađati.²⁷⁶ Ipak, dva osmanska intelektualca, iz dva značajna urbana centra dva pogranična ejaleta (Pečuha i Prusca) – Ibrahim Alajbegović Pečevija i Hasan Kafija Pruščak pružaju pogled iz prve ruke na sve opasniju krizu Osmanske države.

Pečevija kao očevidac teškog stanja objašnjava da je kriza u pograničnim regijama rezultat ekscesivne „ekonomije pljačke“ perpetualnim formiranjem i rasformiranjem hajdučkih grupa od 500-600 osoba diljem pograničnog pojasa na europskom i bliskoistočnom bojištu (posebno je ipak kao pravovjeran pripadnik osanske elite oštar prema „petokolonaškim“ anadolskim Turkmenima – kizilbašima uz granicu s Perzijom zbog zbog njihovih otvorenih simpatija prema Safevidima).²⁷⁷ Iako žestoko osuđuje uzročnike ovih nemira u ionako osjetljivim područjima (*ehl-i fesad*), istovremeno jednako entuzijastično opravdava upade koje gazije čine prema *Dār al-ḥarbu* (Pečevijina „Historija“ obuhvaća period od 1520. do 1640., posljednji period zlatne ere gazijskog ratovanja, ali i njegove krize).²⁷⁸

Hasan Kafija Pruščak mnogo više pažnje posvećuje analizi problema Osmanske države (sam živi u vremenima mnogo teže krize). Ipak, koliko je uspješan u dijagnozi ovih problema, toliko je neuspješan u pronalaženju lijeka. Kako svoje najpoznatije djelo „*Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-‘ālam*“ („*Temelji mudrosti o uređenju svijeta*“) piše vjerojatno neposredno prije Dugog rata svjedoči velikom napretku habsburškog oružja: „*A u ovom vremenu neprijatelji pretjeruju u upotrebi modernog oružja poput pušaka i tome sličnog, dok naši vojnici ne samo da zanemaruju korištenje ovog oružja, nego i starog oružja pa se dogodilo*

²⁷⁶ Muvekkit u svojoj „Povijesti“ tek lapidarno spominje da je „*Prema Mirovnom ugovoru, zaključenom u Karlovcima 1110. godine (1698./99.) granice Bosanskog vilajeta određene su rijekom Savom do rijeke Une, pa rijekom Unom do mjesta Divišin, u blizini tvrđave Novi, a odatle kopnom do tvrđave Horjan, odatle duž visoravni na bihačkoj granici. Za određivanje granice određen je bosanski valija Halil-paša, a Osman-aga je određen za starješinu straže 1111. godine (1699./700.)*“ (Muvekkit 1999, 431). Govoreći o vladavini Halil-pašinog nasljednika Sejfullah-paše spominje da: „*Pošto je zaključen mirovni ugovor s Austrijom i Mlecima, prestale su borbe i odbijanje napada, pa je stanovništvo živjelo mirno*“ (Muvekkit 1999, 445). Od lokalnih osmanskih intelektualaca koji su sudjelovali na pregovorima znamo da je Abdullah Drnišlija sudjelovao kao član osmanske delegacije u mirovnim pregovorima, a potom u radu komisije za razgraničenje o čemu je ostavio dulji zapis, koji nažalost nije ostao sačuvan (Nakičević 2008, 236).

²⁷⁷ Prilikom opsade Tebriza: „*Onda je još nekoliko alaja kizilbaša došlo na njega uzvikujući "Šah, šah!"*“ (Pečevija 2, 2000, 219)

²⁷⁸ O Deli Hasanu: „*Plašili su pašu riječima "Spahije u Beogradu su na nogama, buntovnik (Deli Hasan) gdje god dođe ne usteže se od širenja nereda, sada će pritisnuti vaš saraj i zametnuti kavgu". Moj rahmetli efendija Mehmed-paša bio je tada veliki vezir u Istanbulu. Stigla mu je predstavka od rahmetli Hasan-paše i on je odmah o torne telhisorn obavijestio padišaha. Na to je izdana padišahova naredba da se postupi u skladu sa šerijatorm. Nakon toga je o ovom pitanju dobivena fetva šejhulislarna Sunullah-efendije pa je izdana presuda o pogubljenju i poslana u Beograd. Nakon toga je Deli Hasan pogubljen zajedno sa bratićem Küçük-begorn. U skladu sa stihom: "Jevrej ne može biti vjernik, bezbožnik ne može učiniti tevbu"*“ (Pečevija 2, 2000, 235-236)

što se dogodilo.“²⁷⁹ Istovremeno žestoko kritizira i vojničko izbjegavanje obveza te sve češće bavljenje trgovinom, dok istovremeno vojnici u pograničnim utverdama tjeraju seljake i obrtnike na izvršavanje vojnih poslova, čak i sudjelovanje u vojnim operacijama, datirajući ove događaje u godine 1001.-1004.²⁸⁰ Također upozorava, iako govoreći o situaciji u kneževinama Vlaškoj i Moldavskoj, da „Zapovjednici (koji već stotinjak godina duboko u sebi skrivaju svoj fanatizam), čim osjete slabost osmanske države, ugrabe priliku protiv Osmanlija. Neprijatelji Države su tako uspjeli povratiti mnogo (pograničnih) utvrda, a sve zbog prevelike ambicije i korupcije te vladavine žena.“²⁸¹

Opozicija pak prema ideji potpisivanja dugoročnog mirovnog sporazuma koji neminovno zaustavlja državnu ekspanziju među osmanskim intelektualnom elitom je morala biti velika. Mustafa Naima, opisujući atmosferu općeg pesimizma u Osmanskoj državi, citira arapsku rečenicu iz „Tariha“ Katiba Čelebija (Katib Čelebi govori o jerevanskom pohodu Murata IV. 1635.): „Ako vladar [ne ostvari] dar (wahba) koji je obećao, njegova vlast će otići (dahaba)“, kombinirajući glagol „otići“ (dahaba) s imenicom „dar“ (wahba).²⁸² Ipak, prihvaćanje mirovnog sporazuma izjednačava s priznavanjem sultanskog suvereniteta „الانسان عبد الاحسان“, „Čovjek je rob (sultanovog) milosrđa“.²⁸³

Hrvatski staleži, pozivajući se na srednjovjekovnu baštinu, u mirovnom sporazumu vide povijesnu priliku za ostvarenje vlastitih staleških aspiracija kroz dokazivanje vlastitih neotuđivih prava na bivše osmanske posjede. Ova ideološka imaginacija novouspostavljene

²⁷⁹

وأما في هذا
الزمان فالأعداء قد بالغوا في استعمال بعض الأسلحة المحدثه كالبنادق ونحوها واهمل
عسكرنا في اتخاذ مثلها واستعمالها، بل اهلوا في استعمال الاسلحة القديمة منها أيضاً،
فوقعوا فيما وقعوا فيه

(Hasan Kāfī al-āqhiṣārī 1986, 32-33)

²⁸⁰ Hasan Kāfī al-āqhiṣārī 1986, 33

²⁸¹

امراء بغداد وقرى أفلاق وأردل وجميعهم من المسيحيين الذين
كانوا يضمرون التعصب منذ مائة سنة ونيف، وعندما ادركوا حالة الترددي في الدولة
العثمانية اغتتموا الفرصة ضد بني عثمان. ونتيجة لذلك تمكن اعداء الدولة من استعادة
قلاع كثيرة. وأشار المؤلف من خلال استقرائه لأوضاع الصنف الأول في الدولة، الى ما هو
أبعد مما تقدم ذكره، وهو الطمع والرشوة وتسلط النساء.

(Hasan Kāfī al-āqhiṣārī 1986, 35)

²⁸² Murphy 1999, 147

²⁸³ Ibid.

granice vidljiva na primjeru vjerojatno najpoznatije karte nastale nakon razgraničenja – karte Pavla Rittera Vitezovića „*Mappa generalis Regni Croatiae totius*“ iz 1699. (HDA D. I. 60), koja istovremeno predstavlja sintezu dvije vizije - habsburške vizije kako bi dogovorena granica trebala funkcionirati u praksi i vizije hrvatskih staleža (temeljene na *iura municipalia*), čiji je cilj bio prikazati čitavo Hrvatsko kraljevstvo u skladu s privilegijama iz vremena Ludovika I. (nakon Zadarskog mira 1358.).²⁸⁴ Demarkacija političkih entiteta na Vitezovićevoj karti je stoga prikazana dijakronijski: na prvoj razini prikazane su granice srednjovjekovnih županija, na drugoj (neposredno prije Karlovačkog mira) i trećoj (neposredno poslije Karlovačkog mira) prikazano je razgraničenje tri carstva kako je utvrđeno radom zajedničke komisije.²⁸⁵ Prikazujući teritorij četiri sandžaka (lički, kliški, bihački, banjalučki) neposredno prije Karlovačkog mira (čiji se teritorijalni opseg poklapa s teritorijalnim opsegom srednjovjekovnih županija ovog istog prostora) Vitezović naglašava teritorijalni kontinuitet zemalja Hrvatskog kraljevstva.²⁸⁶ Uz kartografske elemente koji odlikuju karte istog perioda, Vitezović posebnu pažnju posvećuje socio-ekonomskim karakteristikama prikazanog prostora, prvenstveno kroz vojno-strateški potencijal novoosvojenog prostora. I Müller slijedi ovaj model - iako je detaljno ucrtao granicu kako je ugovorena mirovnim sporazumom, pored turske Hrvatske upisuje *Croatiae Regnum pars*, naglašavajući tako barem imaginarno teritorijalno jedinstvo Hrvatskog Kraljevstva.²⁸⁷

Zaključujući mirovni ugovor u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, i habsburška je strana još bila vrlo daleko od modernog poimanja granice kao granične crte, što je svakako nužna (ako ne i najvažnija) pretpostavka izgradnje učinkovita sustava vlasti i reprezentacije moći koja iz njega proizlazi. Poimanje granice kao strogo nadzirane granične crte (razdjelnice) sporo se oblikovalo i u habsburškoj imperijalnoj svijesti, posebno u močvarnim, šumovitim, riječnim srednjodunavskim ekosustavima osmansko-habsburškog pograničja. Stoga ni interes za uspostavljanje nadzirane granice prema Osmanskom Carstvu nije mogao biti izraženiji s habsburške strane. Ona je više od 160 godina mogla biti tek „granica razdvajanja“ prema „orijentalnom drugom“ i ništa više od ovoga.

²⁸⁴ Slukan Altić 2003, 137

²⁸⁵ Zrinka Blažević (*Triplex Confinium – liminal space of transculturation and hybridization in the early modern period – neobjavljen rad*)

²⁸⁶ Slukan Altić 2003, 137

²⁸⁷ Ibid, 214

11. GRANIČNI ORIJENTALIZAM

Na kraju, ostaje još jedna tema kojoj bih posvetio pozornost. Uz transformaciju ideje o osmansko-habsburškoj granici od ideje o nestabilnoj granici kršćanske Europe i islamskog Orijenta do ideje o čvrstoj granici dva birokratizirana carstva s redovitim diplomatskim odnosima treba spomenuti ideju austrijskog socijalnog antropologa Andre Gingricha koji je ovaj fenomen nazvao „graničnim orijentalizmom“ u svom pionirskom radu „*Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe*“.²⁸⁸

Gingrichov koncept savršeno odgovara habsburškom državnom iskustvu XVIII. i XIX. st. kad su Habsburzi ovaj „stari antagonizam pretvorili u filantropski projekt“.²⁸⁹ Ovo gotovo sigurno ne bi bilo moguće bez korjenite transformacije „granične ideje“ u habsburškoj impeijalnoj sferi paralelno s još korjenitijom transformacijom ove ideje u osmanskoj.

„Granični orijentalizam“ zapravo polazi od pretpostavke da je orijentalni (muslimanski) agresor tijekom XVI. i XVII. st. napao i ozbiljno ugrozio ranonovovjekovno srednjoeuropsko germanofono društvo uz granicu prema „islamskom Orijentu“ (prvenstveno se ovo odnosi na habsburški unutarnjeaustrijski slučaj), zbog čega je postalo nužno da tada još mlada Monarhija na ovo odgovori oponašanjem Osmanlija (koji su u vlastitoj „Uzvišenoj“ Državi vidjeli najuspješniju sintezu 3 univerzalistička koncepta - islamskog hilafeta, turkijske države, rimsko-bizantskog carstva) traženjem (čak i rodoslovnih) veza s prvim „braniteljem kršćanske Europe“ od islamske prijetnje – Karlom Velikim, kako bi ideološki ojačali vlastitu protuislamsku „rekonkvistu“.²⁹⁰

Vremenom, tijekom XVIII. i XIX. st., ova slika je postupno transformirana u sliku „dobrog muslimana“, koji više ne predstavlja neposrednu opasnost, a od njega se nešto čak može i naučiti ili preuzeti, što je napokon rezultiralo prihvaćanjem muslimana Monarhije kao integralnog dijela habsburškog mozaika nakon Berlinskog kongresa. Upravo se događaji Bečkog rata mogu shvatiti kao točka preokreta budući da je formiranje stabilne granice nakon ovog rata omogućilo ukorjenjivanje ovog novog viđenja „drugog“, sad kad osmanska opasnost više nije bila neposredna, „Drugi“ je mogao od agresora koji predstavlja prijetnju

²⁸⁸ Pročitano na 3. *Mediterranean Ethnological Summer School* u Sloveniji 1996. i objavljen na engleskom jeziku u zborniku skupa *Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe*, Bojan Baskar i Borut Brumen (ur.), *Mediterranean Ethnological Summer School, Piran/Pirano, Slovenia 1996*, pp. 99–127 te na njemačkom jeziku *Grenzmythen des Orientalismus. Die islamische Welt in Öffentlichkeit und Volkskultur Mitteleuropas*, Erika Mayr-Oehring and Elke Doppler (ur.), *Orientalische Reise: Malerei und Exotik im späten 19. Jh.*, pp. 110–29.

²⁸⁹ Wheatcroft 2008, 259-260

²⁹⁰ *Ibid*, 260

poretku postati lojalan podanik. Također, umirivanje rivala koji je nekoliko puta smrtno ugrozio Državu bilo je nužno kako bi omogućilo habsburšku kolonijalnu ekspanziju u srednjoj i jugoistočnoj Europi okrunjenu Berlinskim kongresom gotovo dva stoljeća kasnije.

Ovaj „granični orijentalizam“ zauzima posebno mjesto u kolektivnoj memoriji srednjeg Podunavlja. Posebno je pak vidljiv u urbanoj geografiji unutanje Austrije (gdje su toponimi poput *Heidenschuß* ili *Türkenschanzpark* zadržali imena do danas) i austrijskim narodnim pjesmana („*Prinz Eugen der edle Ritter / sitzt am scherbm und spielt die Zither*“).²⁹¹

Slično mišljenje dijeli i Paula Sutter Fichtner. U prvom poglavlju knjige „*Terror and toleration: the Habsburg Empire confronts Islam, 1526–1850*“ („*An Enemy Real and Imagined*“, pp. 21-72) autorica navodi brojne primjere demoniziranja Osmanlija u sakralnoj umjetnosti unutarnjeaustrijskih krajeva u XVI. i XVII. st. Osmanlije su tako redovito prikazani kao Herodovi vojnici na slikarskim prikazima Pokolja nevine dječice (u propovijedima za 28. prosinca - Spomendan nevine dječice u katoličkom kalendaru, u crkvama unutarnjeaustrijskih zemalja, u krajevima gdje osmanske opasnosti (čak niti povremenih akindžijskih provala) nikad nije bilo, se govorilo o osmanskim (muslimanskim) pokoljima i odvođenjima nevine kršćanske djece).²⁹² Diljem njemačkog govornog područja kolali su propagandni antiturski pamfleti (*Türkenbilder*) te fiktivni izvještaji o osmanskim zločinima nad kršćanima (*Türkenschriften* – najveću nakladu doživjeli nakon osmanskog osvajanja Kaniže), dok su u cvkama diljem Gornje Austrije na slikarskim prikazima Muke Kristove Poncije Pilat i farizeji redovito prikazani s turbanom, a Kristovim mučiteljima na Križnom putu su osim turbana dodane i zakrivljene turske sablje.²⁹³ Osmanlije su također često shvaćani i kao Božja kazna ili iskušenje. Oko 1480. katedralna crkva u Grazu je naručila veliku sliku Jahača Apokalipse s prikazima tri zla – skakavaca, kuge i Turaka.²⁹⁴ Više od dva stoljeća kasnije, kako bi se obilježilo dvadeset godina od neuspjele druge osmanske opsade, 1703. katedralna crkva u Beču je naručila veliku sliku kao zavjet zaštitniku grada sv. Leopoldu koji je grad zaštitio od dva zla – kuge i Turaka.²⁹⁵ Tek nekoliko izvještaja očevidaca cirkuliralo je Europom tijekom ovog perioda. Najčitaniji (i svakako nejrealističkiji) prikaz je sastavio flamanski diplomat u habsburškoj službi Ogier Ghiselin de Busbecq (1522.-1592.). Njegove bilješke tijekom diplomatske aktivnosti u službi Ferdinanda Habsburškog na Sulejmanovu dvoru (posvećene kolegi Nicholasu Michaultu) rezultirale su jednom od

²⁹¹ Wheatcroft 2008, 251

²⁹² Sutter-Fichter 2008, 52

²⁹³ Ibid, 51-52, 78

²⁹⁴ Ibid, 52

²⁹⁵ Ibid, 52

najčitanih knjiga XVII. st. (objavljena na latinskom, vrlo brzo prevedena na francuski, njemački, nizozemski, španjolski) – najprije objavljena pod naslovom *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum* (1581./1582.) te nešto kasnije pod naslovom *A. G. Busbequii D. legationis Turcicae epistolae quattor* (1589.).

Situacija se iz temelja promijenila nakon 1683, što je i tema drugog poglavlja knjige („*Conciliation, Coffee and Comedy*“, pp. 73-116). Iako su Monarhija i Katolička crkva nastavile veličati pobjede nad „nevjericima“ i pozivati na „oslobođenje“ kršćana pod osmanskom vlašću, samo dvije godine nakon neuspjele opsade (u jeku Velikog bečkog rata) u Beču je dozvolom samog Leopolda snalažljivi Johann Diadato otvorio prvu trgovinu s „nevjerničkim“ tepisima i parfemima, a nedugo kasnije i prvu kavanu i slastičarnicu u Beču (kava uopće nije bila carinjena).²⁹⁶ Ubrzo su i Antonio Salieri te Wolfgang Amadeus Mozart i Joseph Haydn (čiji je prapradjed poginuo u opsadi Beča 1683.) otkrili ljepotu osmanske glazbe (najprije janjičarskih mehtera) koja je ubrzo ušla u modu diljem Europe pod imenom „*alla turca*“.

U, za našu temu najzanimljivijem, trećem poglavlju knjige („*Servants to Government and Learning*“, pp. 117-161) autoričino linearno shvaćanje evolucije habsburškog viđenja Osmanlija i islama od „straha“ do „razumijevanja“ pojačano je i argumentom o postupnom razvoju orijentalistike upravo na unutarnjeaustrijskim sveučilištima (osnivanje bečke Akademije za orijentalne jezike na isusovačkom učilištu 1754.) mnogo ranije nego u ostalim državama Europe (s iznimkom Francuske). Dotad, Monarhiju osmanska kultura i islam uopće nisu zanimali (iako je već 1674. Johannes Baptista Podesta na Bečkom sveučilištu predavao tri orijentalna jezika i šerijatsko pravo).²⁹⁷ Habsburška poslanstva (Giacomo Maria Malvezzi te Ogier de Busbecq) su u Portu redovito odlazila nepripremljena, bez imalo znanja o kulturi zemlje u koju dolaze i vjeri domaćina. Iako je Akademija osnovana u XVIII. st. s ciljem boljeg upoznavanja naprijatelj (i davanja poduke u orijentalnim jezicima novoj generaciji obrazovanog diplomatskog kadra), u XIX. st. (kad i Monarhija i Porta postupno uspostavljaju sve bolje diplomatske odnose) razvojem moderne filologije je pridonijela boljem razumijevanju islama i orijentalne (ne više samo osmanske) kulture. Prvak novog pristupa Osmanlijama je bez sumnje Joseph von Hammer-Purgstal (1774.–1856.), koji je nošen prosvjetiteljskim idealom o univerzalnosti ljudskog duha stvorio dosad opsegom najveću

²⁹⁶ Sutter-Fichter 2008, 92

²⁹⁷ Ibid, 119

sintezu osmanske povijesti („*Geschichte des osmanischen Reiches*”, 10 svezaka, 1827.-1835.) temeljenu prvenstveno na osmanskim izvorima.

12. ZAKLJUČAK

Osmansko-habsburška konfrontacija će svojom dinamikom kroz 160 godina stvoriti dotad neviđenu fragmentiranost te etnokonfesionalnu izmiješanost čitava prostora. Iako su obje imperijalne sile svoj legitimitet izvodile iz jedne vjerske tradicije identificirajući se isključivo s njome, istovremeno je etnokonfesionalna isprepletenost ovog prostora na kraju ranoga novog vijeka u usporedbi s njegovim početkom tri stoljeća ranije bila nemjerljivo snažnija. U više slučajeva — od poljskog do hrvatskog/bošnjačkog/srpskog — u istom etnokonfesionalnom prostoru isprepletalo se više imperijalnih granica. U slučaju trostrukog imperijalnog razgraničenja (puput Triplex-a ili ostavštine Poljsko-litavske unije) ove pojave su dakako mnogo složenije nego u slučaju dvostrukog, što ih stoga čini posebnim istraživačkim izazovom.

Uz brojne izvore administrativne prirode, narativni izvori (kako osmanski tako i habsburški) pokazali su se posebno vrijednima pri pokušaju rekonstrukcije slike „svakodnevice“ osmansko-habsburškog pograničja, u svim dimenzijama njene „graničnosti“. Pomogli su nam da shvatimo da ponekad na prvi pogled „konfuzni“ sastav vojnih odreda u pograničnim garnizonima reflektira ne samo strateške odluke imperijalnog centra o vojnim potrebama uz granicu, nego također i suprotstavljene interese grupa unutar osmanskog i habsburškog vojnog sustava, koji su na nemirnoj granici „suprotstavljeniji“ nego u pozadini. Muhimme defteri nam daju jasnu sliku kako su Osmanlije ulagali goleme napore očuvati mir na ugarskoj granici u vrijeme sukoba u nedalekoj Poljskoj 1621. ili safevidskoj Perziji 1623.-1639. Uspoređujući dokumente centralnih vlasti, poput financijskih izvještaja, zbornika kanun-nama i kopija carskih berata, moguće je rekonstruirati dinamiku Porte, kao i akcije koje je poduzimala kako bi osigurala vlastitu vlast na granici.

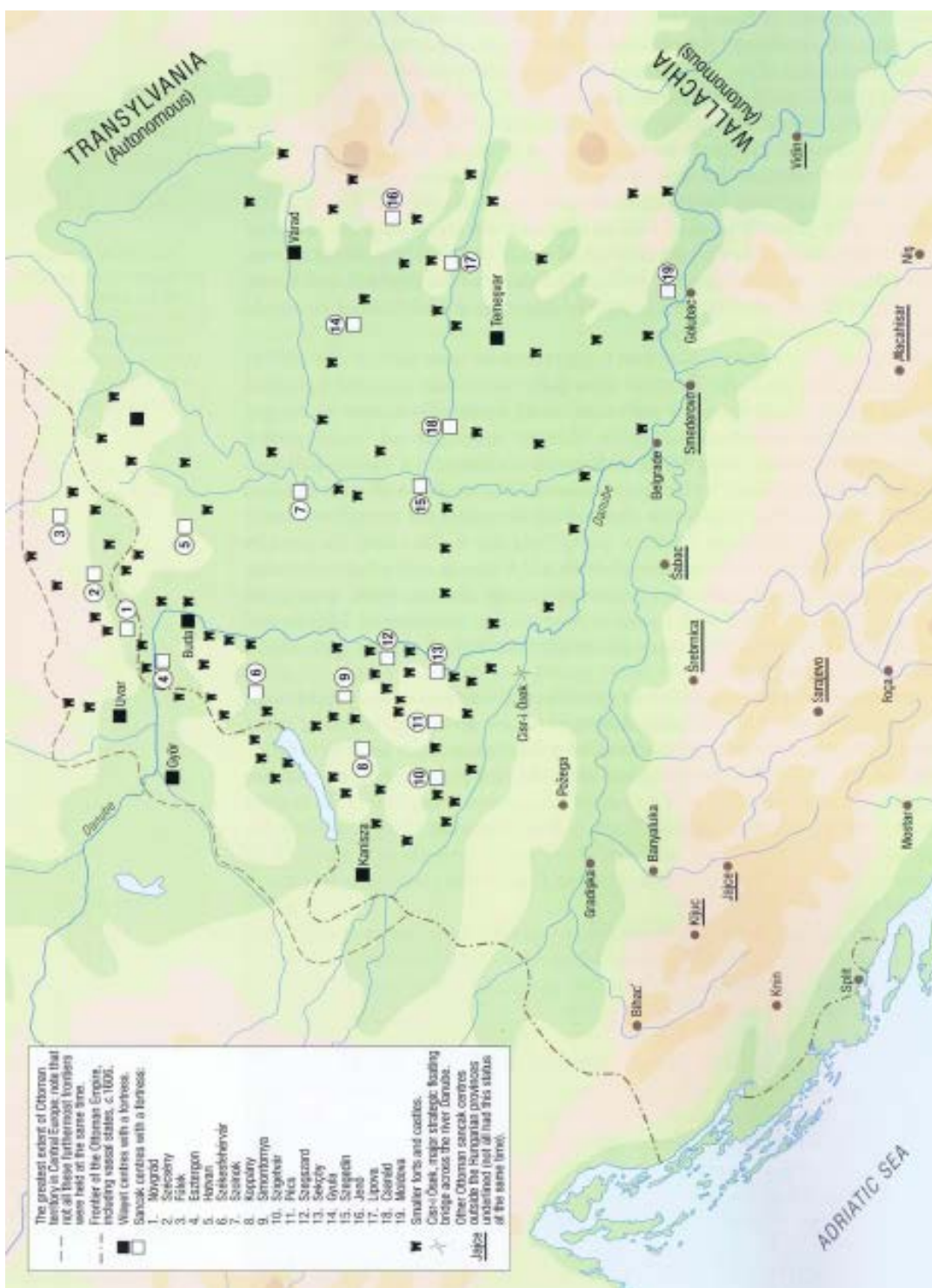
Osmanska administracija je bila prisiljena oprezno balansirati između potrebe za jakom i efektivnom obranom osjetljive granice nasuprot sve opterećenije državne riznice zbog serije iscrpljujućih (a nerješivih) ratova na perzijskoj fronti te ustanaka u Anadoliji koji su ozbiljno prijetili prekidom veza imperijalnog centra sa Šamom i Egiptom – izvorima osmanske opskrbe za ratove u Europi. Izdaci za vojne odrede na ugarskoj fronti su bili prilični, pa je lokalna birokracija bila prisiljena razviti posebne sustave financiranja, legalne i ilegalne. Kako je plaća vojnika smještenih u pograničnim utverdama bila nedovoljna, vojnici su bili prisiljeni potražiti alternativne načine zarade, a uz gazu, koja je dakako redovito podrazumijevala i dozu rizika, uvijek je postojala i mogućnost trgovačke aktivnosti na

lokalnom tržištu. Nije potrebno posebno spominjati kako su centralne vlasti gledale na ovu pojavu. Sačuvane kanun-name pružaju detaljnu sliku ove pojave. Budući da su se vojnici počeli previše baviti trgovinom izvjesno je da su postupno zanemarili graničarske dužnosti. Centralne vlasti su bile svjesne ovoga pa su iz godine u godinu neuspješno radili na sprječavanju ove pojave.

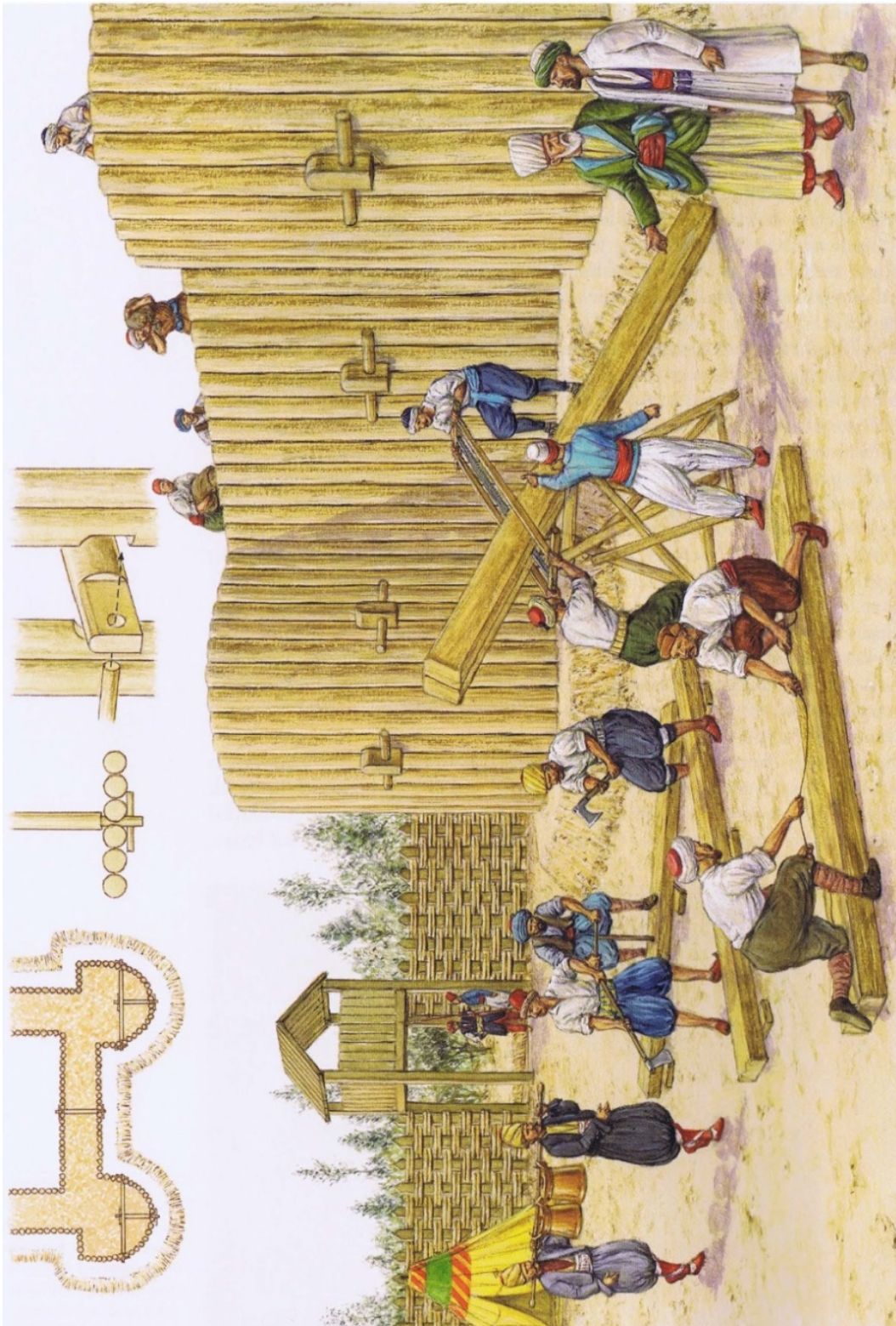
Osmansko-habsburška granica, u čitavoj svojoj dužini, je tranzicijska zona interakcije mnogo više nego jasna razdjelnica dvije civilizacije. Populacije s obje strane ove granice su na više razina povezanije međusobno nego sa zaleđem. Najbolji primjer ovoga je svakako redovita ispaša stoke koja ovakve granice jednostavno ne poznaje. Za seljake bio je to težak život budući da su redovito bili žrtve dvostrukog oporezivanja istog sela. Ovo dokazuje i korespondencija službenika s obje strane pri čemu redovito jedna strana traži pomoć od druge oko prikupljanja poreza od podanika koje obje strane smatraju vlastitima. Pred povjesničarem je otkriveno koliko je samovolja službenika zaduženih za prikupljanje ovih sredstava mogla biti ograničena (brojni šikajeti svjedoče o ovome). S druge strane, ne treba zaboraviti i da je ekonomija pljačke na obje strane bila jednako raširena. Profit od samo jedne pljačkaške operacije često je premašivao godišnju plaću vojnika u pograničnoj utvrdi.

Ukratko, granica je bila domena ekonomskih mogućnosti jednako koliko i domena rata. Nigdje kao ovdje specifična dijalektika centralne vlasti i lokalnih zajednica otkriva kako je pograničje istovremeno zona subverzije i kontrole, akcije i reakcije, otpora i državne represije. Jasno je vidljiva, s jedne strane, specifičnost osmansko-habsburškog pograničja, a s druge, poklapanje obrazaca načina života i specifičnog viđenja granice kroz 160 godina s obje njene strane s Lattimoreovim opisom – posebno u preklapanju uloga „graničara“ i „civila“ (graničari se često bave „civilnim“ zanimanjima, „civilni“ se militariziraju, i jedni i drugi se sve više okreću trgovini). Aplikirajući, uz sve moguće nedostatke, Lattimoreov opis na osmansko-habsburški (ali i osmansko-mletački – iako u kronološki mnogo kraćem periodu) primjer, postaje moguće jasnije percipirati u kojim dimenzijama ovaj pogranični sustav odgovara širim paradigmama „border studies“. Na budućim radovima ostaje dublje penetrirati u ovaj multidimenzionalni problem ranonovovjekovlja.

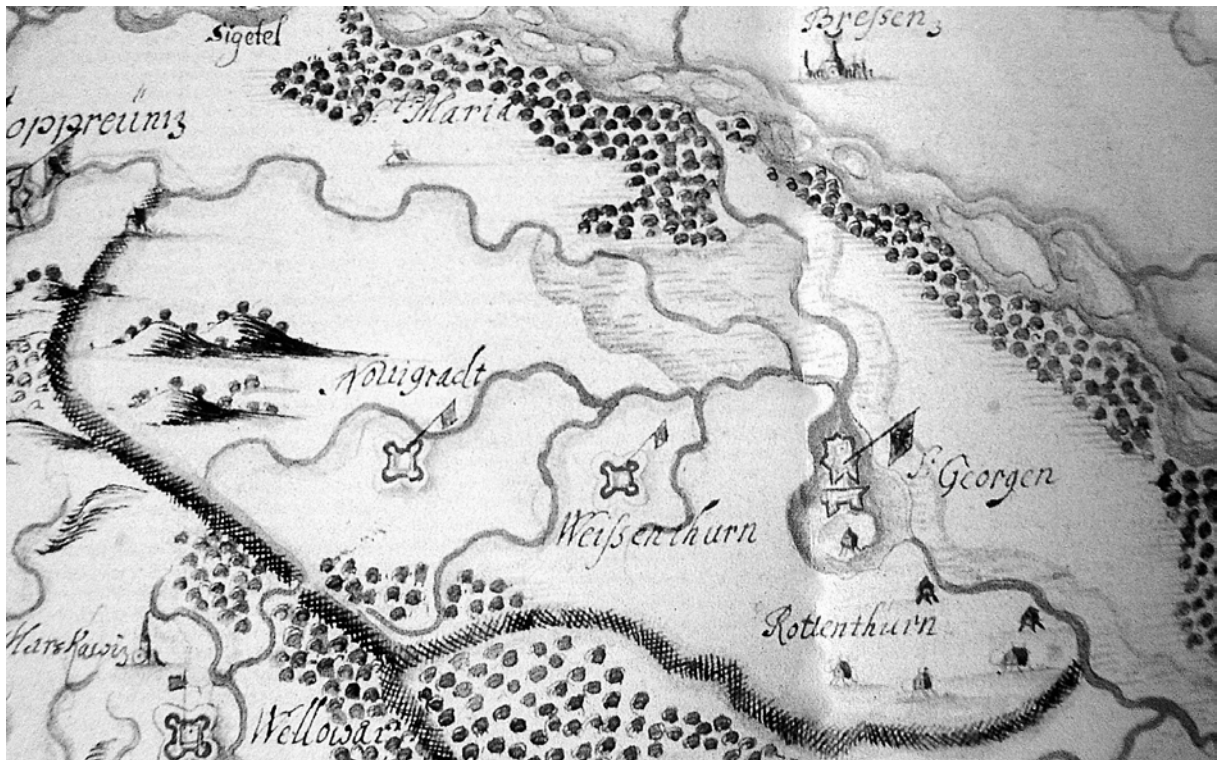
13. SLIKOVNI PRILOZI

Sl. 1: Položaj osmanskih utvrda srednjodunavskog bazena nakon Dugog rata (Nicolle 2010, 22)

Sl. 2: Obnova gradiške utvrde 1088./1677.-78. – prema Marsiglijevom opisu (Nicolle 2010, 26)

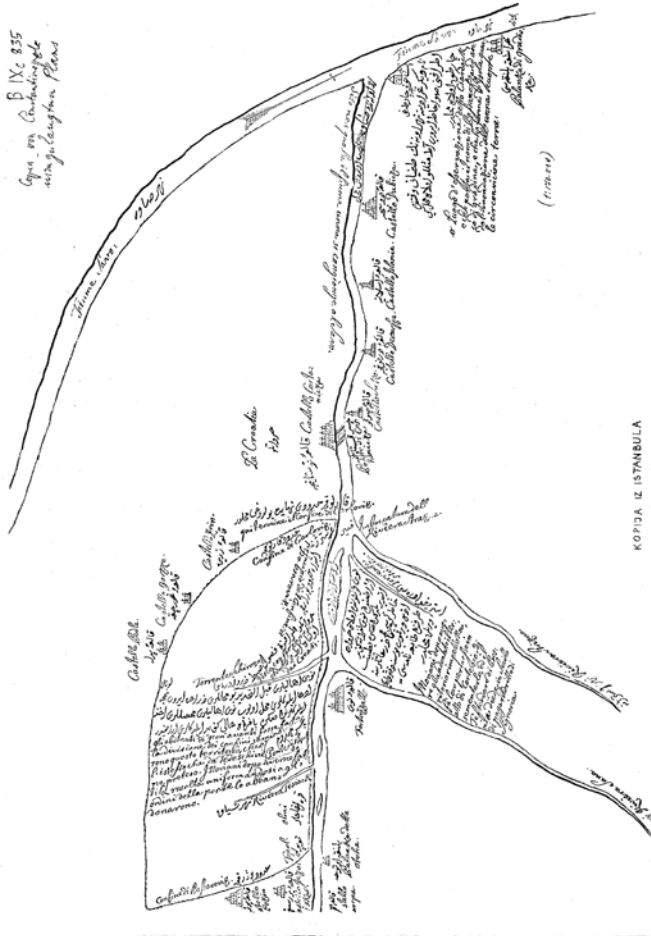

Sl. 3: Karta iz sredine XVII. st. (mogući autor Martin Stier) prikazuje prostor oko Đurđevca. Nepostojanje ikakve vizualizacije šumovitog područja sugerira da su šumske površine bile iskrčene nakon Dugog rata, najvjerojatnije kako bi drvena građa bila upotrijebljena pri obnovi lokalnih čardaka, što je relativno brzo omogućilo dezertifikaciji da uzme maha. Veće šumske površine nalazile su se i uz rijeku Dravu (iako samo na onim područjima na kojima nije bilo nikakvih pograničnih čardaka) i vizualizacijom su prikazane na karti. (Petrić 2008, 16)

Sl. 4: Karta Stjepana Glavača iz 1673. godine prostor između Molva i Đurđevca prikazuje kao riječni otok između Drave i vodotoka. Između Đurđevca i Molva, uz rub zapadnog močvarnog područja, postoji točkasto ucrtano područje i nekoliko znakova za uzvišenja. Kako na ovoj karti nigdje drugdje ne pronalazimo ovakve točkaste znakove, a nikakvih drugih geomorfoloških karakteristika koje bi kartografski bile

prikazane ovakvom punktacijom nema, s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je riječ o vizualizaciji pijeska, što sugerira da je Glavačeva karta prvi kartografski prikaz Đurđevačkih pijesaka. Ovo je jasni dokaz njihovog postojanja već u drugoj polovici XVII. stoljeća. (Petrić 2008, 16)

نوی ده نهراونه یکیلوب قاشوسنده اولان اراضی قدیمه سے تحدید اولتیق
 مراد اولند قدہ نوی جدید نامندہ استیخام بولان قلعه یه تابع اراضی دردیوچلسار
 وکیلی قشوقمارسیلہ دولت علیہ ضبطچین تحدیدہ راضی اولیو: استانه لره اعالم
 وجوالبری کلنجہ تاخیر اولتیق لازم کلذکہ موقوف قالن اراضی مذکورہ دن غیری
 سرحد رک اراضیلری⁵⁴ تفریق و تمیز اولتیقہ بالاتفاق قرار دہ اولنمغیلہ نوی
 اراضی⁵⁵ نہایت بولدوغی قلابہ لہ باریتہ کلنڈکده صاغ طرفندن جاساقلعہ اولان
 غوزانسق وصول طرفندن دولت علیہ قلعه سی اولان بوژین اراضی کرمشاع و
 مصصل اولمغله⁵⁸ عهدنامہ ہمایون موجبہ تفریق اراضی و تمیز سنور ایچون
 طرفینت جملہ اعیان و عسکریلہ معرفت شرعہ محل مزبورده⁵⁹ بوژین قلعه سنسٹ⁶⁰
 ابتدا⁶¹ برحومفہ سی حفر⁶² و نصب اولندی و انڈن ایللو⁶³ بول اوزرنده برحومفہ
 و انڈن رادویک دیمکیلہ⁶⁴ معروف بارہ کیدرکن کورنہ یامینجہ برلرندن بولت

Sl. 5: Karta uz hududnamu bosanskog ejaleta prema Habsburškoj Monarhiji, načinjena 1112. godine (18. IV. 1700. - 8. VI. 1701.), u vrijeme sukoba oko Novog (lijevo) te opis sukoba oko Novog u tekstu hududname (desno) (Arhiv muzeja Topkapı)

Sl. 6: Prikaz osmansko-habsburške granice punktacijom na karti „Il Regno della Bosnia“ iz 1689. (HDA A.II.21)

Sl. 7: Prikaz sukoba oko Novog na Müllerovoj karti „*Mappa Geographica Croatiae Partem iliam per quam Limites Caesareum inter et Ottomanicum Imperia*“ - u legendi karte je korištena posebna koloracija za svaki prijedlog rješenja spora: „*Et quandoquidem denique Controversiae, circa Novi, nec dum sunt compositae; spatium illud Controversum, linea rubra, compleri non potuit: ejus vice vero, IV interim linea, punctis factae visuntur: et prima quidem, qualis a Turcis in ultima Conferentia suit exhibita; 2da quam Bassa Bosniae voluit: postea vero iterum recusavit; 3^{ia} a Commisaario Caesareo proposita; 4^a tandem, quam simpliciter Pacis Instrumentum postulat.*“ Müller slijedi model imaginarnog teritorijalnog jedinstva Hrvatskog Kraljevstva - iako je detaljno ucrtao granicu kako je ugovorena mirovnim sporazumom, pored turske Hrvatske upisuje *Croatiae Regnum pars* (HDA D.I.64)

Sl. 8: Ideološka imaginacija novouspostavljene granice na karti Pavla Rittera Vitezovića „Mappa generalis Regni Croatiae totius“ iz 1699. (HDA D. I. 60), koja istovremeno predstavlja sintezu dvije vizije - habsburške vizije kako bi dogovorena granica trebala funkcionirati u praksi i vizije hrvatskih staleža (temeljene na *iura municipalia*), čiji je cilj bio prikazati čitavo Hrvatsko kraljevstvo u skladu s privilegijama iz vremena Ludovika I. (nakon Zadarskog mira 1358.).

14. IZVORI

Demografski:

Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije (skupio Tade Smičiklas). Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti = Opera Academiae scientiarum et artium slavorum meridionalium, Knj. 11, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine (obradio Adem Handžić). Bošnjački institut Zürich i Orijentalni institut Sarajevo, 2000.

Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine (obradio Ive Mažuran). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – RADOVI Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, 1988.

Popis sandžaka Požega 1579. godine (uredio Stjepan Sršan, prevela Fazileta Hafizović, topografiju izradio Ive Mažuran). Državni arhiv u Osijeku, 2001.

Putopisni:

Evliya Çelebi. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama* (preveo te uvod i komentar napisao Hazim Šabanović). Svjetlost, 1967.

Kroničarski:

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović. *Povijest Bosne I*. El-Kalem, 1999.

Pečevića, Ibrahim Alajbegović. *Historija I*. El-Kalem, 2000.

Kartografski:

Kartografska zbirka Hrvatskog državnog arhiva: A.II.21, D.I.60, D.I.64

Hududnama Bosanskog vilajeta prema Austriji poslije Karlovačkog mira (objavio Ešref Kovačević u Prilozi za orijentalnu filologiju XX/XXI (1970./71.). Orijentalni Institut u Sarajevu, 1974.

Diplomatski:

Hududnama Bosanskog vilajeta prema Austriji poslije Karlovačkog mira (objavio Ešref Kovačević u Prilozi za orijentalnu filologiju XX/XXI (1970./71.). Orijentalni Institut u Sarajevu, 1974.

Zbirke izvora:

Spomenici hrvatske krajine I: Od godine 1479. do 1610. (sakupio i uredio Radoslav Lopašić). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1884.

Spomenici hrvatske krajine II: Od godine 1610. do 1693. (sakupio i uredio Radoslav Lopašić). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1885.

Spomenici hrvatske krajine III: Od godine 1693. do 1780. (sakupio i uredio Radoslav Lopašić). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1889.

Ostali:

al-āqḥiṣārī, Ḥasan Kāfī. *'Uṣūl al-ḥikam fī niẓām al-ālam*. Manšūrāt al-ġāmi'a al-'urduniyya, 1986.

15. LITERATURA

About El-Haj, Rifaat Ali. *The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699.-1703.* (u *Journal of the American Oriental Society* 89 (1969), pp. 467-475). American oriental Society, 1969.

About El-Haj, Rifaat Ali. *Ottoman Diplomacy at Karlowitz* (u *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, pp. 89-113). Palgrave Macmillan, 2004.

Ágoston, Gabor. *Ottoman Warfare in Europe, 1453–1826* (u *European Warfare, 1453–1815*). Palgrave Macmillan, 1999.

Ágoston, Gábor i Bruce Masters. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Facts On File, 2009.

Anderson, Malcolm. *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press, 1996.

Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*. Vlastita naklada, 1900.

Bayerle, Gustav. *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604-1616*. Akadémiai Kiadó, 1991.

Braudel, Fernand. *Civilizacije kroz povijest*. Globus, 1990.

Blašković, Vladimir. *Prirodne oznake Đurđevačkih pijesaka* (u *Geografski glasnik* 25 (1963.), pp. 1-34). Hrvatsko geografsko društvo, 1963.,

Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*. Brill Academic Publishers, 2004.

David, Geza i Pal Fodor. *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*. Brill Academic Publishers, 2007.

Deak, Antal Andras i Miljenko Lopaine i Ivka Kljajić. *Johann Christoph Müller (1673.-1721.)* (u *Kartografija i Geoinformacije 3* (2004.), pp. 68-80). Hrvatsko kartografsko društvo, 2004.

Evans, R. J. W. *Austria, Hungary and the Habsburgs: Central Europe c. 1683.-1867.* Oxford University Press, 2006.

Feletar, Dragutin i Hrvoje Petrić. *Donja Dubrava – središte spalvarstva na rijeci Dravi* (u *Ekonomska i ekohistorija 3* (2007), pp. 156-181). Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2007.

Feletar, Dragutin i Petar Feletar. *Prirodna osnova kao čimbenik naseljenosti gornje hrvatske Podravine* (u *Podravina 13* (2008), pp. 167-212). Povijesno društvo Koprivnica, 2008.

Holjevac, Željko i Nenad Moačanin. *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku.* Leykam international, 2007.

Howard, Michael. *Rat u europskoj povijesti.* Srednja Europa, 2002.

Inalcik, Halil i Donald Quataert. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume 1: 1300-1600.* Cambridge University Press, 1994.

Inalcik, Halil. *Osmansko carstvo: klasično doba 1300-1600.* Srednja Europa, 2002.

Jurin-Starčević, Kornelija. *Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću* (u *Prilozi za orijentalnu filologiju LV* (2006), pp. 243-266). Orijentalni Institut u Sarajevu, 2006.

Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata V.* Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1973.

Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira.* Svjetlost, 1973.

Kranjčev, Radovan. *Đurđevački pijesci: Pijesci u Podravini.* Gradska knjižnica Đurđevac, 2006.

Kudumija, Mate. *Đurđevac u svijetu i vremenu.* Mjesna konferencija Socijalističkog Saveza radnog naroda, 1968.

Kurtek, Pavao. *Gornja hrvatska Podravina: Evolucija pejzaža i suvremeni funkcionalni odnosi u prostoru*. Školska knjiga, 1966.

Lattimore, Owen. *The Frontier in History* (u *Studies In Frontier History: Collected Papers 1928-1958*, pp. 469-491). Oxford University Press, 1962.

Manero, Eduardo. A Retrospective Look at the Nature of National Borders in Latin America (u *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, pp. 11-31). Ashgate, 2011.

Mažuran, Ive. *Pakrački ili Cernički sandžak* (u *Historijski zbornik 19-20 (1966-1967)*, pp. 409-412). Povijesno društvo Hrvatske, 1968.

Mažuran, Ive. *Osnivanje Vojne granice u Slavonije 1702*. Državni arhiv u Osijeku, 2005.

McNeill, William. *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*. University Of Chicago Press, 2011.

Moačanin, Nenad. *Turska Hrvatska*. Matica Hrvatska, 1999.

Moačanin, Nenad. *O problemima kartografske identifikacije obavijesti iz osmanskih popisa bosanskih krajišta* (u *RADOVI Zavoda za hrvatsku povijest 32-33 (1999.-2000.)*, pp. 345-347). Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2000.

Moačanin, Nenad. *The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans* (u *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West, Volume I*, pp. 77-89) I. B. Tauris, 2005.

Moačanin, Nenad. *Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima* (u *Ekonomski i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša 1 (2005)*, pp. 139-146). Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2005.

Moačanin, Nenad. *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*. Brill Academic Publishers, 2006.

Moačanin, Nenad. *Marginalije uz temu „Croato-Turcica“* (u *Thesaurus Archigymnasii – Zbornik radova u prigodi 400. godišnjice Klasične gimnazije u Zagrebu 1607.-2007.*, pp. 509-515). Klasična gimnazija u Zagrebu, 2007.

Mujadžević, Dino. *Ibrahim Pečevija (1574.-1649.) – osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine podrijetlom iz Pečuha* (u *Scrinia Slavonica 9 (2009.)*, pp. 379-394). Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2009.

- Murphy, Rhoads. *Ottoman warfare, 1500–1700*. University of Birmingham, 1999.
- Nakičević, Omer. *Životni put Abdullaha Drnišlije, profesora, kadije i muftije* (u *ANALI Gazi husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Knj. XXVII-XXVIII* (2008.)), Gazi Husrev-begova biblioteka, 2008.
- Nicolle, David. *Ottoman Fortifications 1300.-1710*. Osprey Publishing, 2010.
- Novak, Drago i Dubravka Mlinarić i Miljenko Lapaine. *Usporedna studija osmanskog kartografiranja hrvatske obale i otoka u 16. stoljeću* (u *Kartografija i Geoinformacije 4* (2005.)), pp. 78-110). Hrvatsko kartografsko društvo, 2005.
- Paasi, Anssi. *A Border Theory: An Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars?* (u *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, pp. 11-31). Ashgate, 2011.
- Pallfy, Geza. *Povijest Mađarske: Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*. Meridijani, 2010.
- Petrić, Hrvoje. *Neki aspekti odnosa ljudi i okoliša na granici habsburškog i osmanskog imperijalnog sustava u ranome novom vijeku: na primjeru koprivničkog područja u 16. i 17. stoljeću* (u *Povijesni prilozi 29* (2005)), pp. 101-126). Hrvatski institut za povijest, 2005.
- Petrić, Hrvoje. „*Neodrživi razvoj*“ ili kako je krčenje šuma u ranome novom vijeku omogućilo širenje Durđevačkih pijesaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (u *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša 4* (2008.)), pp. 139-146). Zagreb: Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2008
- Petrić, Hrvoje. *Popis vlaških naselja u Slavonskoj krajini s početka 17. stoljeća* (u *RADOVI Zavoda za hrvatsku povijest 42* (2010.)), pp. 447-450). *Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 2010.
- Roksandić, Drago. *Triplex Confinium*. Zagreb: Barbat, 2003.
- Slukan-Altić, Mirela. *Karte kao izvor za ekohistorijska istraživanja tromede: Uvod u istraživanje kartografskih izvora Triplex Confiniuma* (u *RADOVI Zavoda za hrvatsku povijest*

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 32-33 (2000), pp. 323-332.). Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2000.

Slukan-Altić, Mirela. *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Meridijani, 2003.

Stein, Mark L. *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. I. B. Tauris, 2007.

Sutter-Fichter, Paula. *Terror and toleration: the Habsburg Empire confronts Islam, 1526–1850*. Reaktion Books, 2008.

Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959.

Al-Šarīf, 'Aḥmad 'Ibrāhīm. *Al-'ālam al-'islāmī fī al-'aṣr al-'abbāsī*. Dār al-fikr al-'arabī, 1999.

The Encyclopaedia of Islam II (C-G). Brill Academic Publishers, 1965.

The Encyclopaedia of Islam IV (Iran-Kha). Brill Academic Publishers, 1978.

Weigand, Phil C. *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (u *American Anthropologist* 67 (1965), pp. 1604-1605.). American Anthropological Association, 1965.

Wheatcroft, Andrew. *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*. Perseus Books, 2008.

Živaković-Kerže, Zlata. *Drava kao os života, razvoja i odnosa kroz povijest: Poseban osvrt na donji tok rijeke* (u *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 18 (2002.)) Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Osijeku, 2002.